

Harald Westergaard og John Malcolm Ludlow

Optakten til den kristelig-social bevægelse i Danmark

Af Torben Christensen

1870'erne var præget af en voksende forståelse af, at der i det danske samfund fandtes alvorlige sociale problemer, der krævede en løsning. Et vidnesbyrd herom var nedsættelsen i 1875 af en kommission »til Undersøgelse af Arbejderforholdene i Danmark«[1]. I en række udvalg behandlede her spørgsmål som forholdet mellem arbejdsgivere og arbejdere, arbejdsretter, lærlingeproblemer og landarbejdernes forhold[2]. Et særligt udvalg behandlede endvidere »Understøttelsessagen, Selvhjælpsforeninger og andre lignende Associationer« – hertil hørte syge- og begravelseskasser samt alderdomskasser. I bestræbelserne for at finde frem til »Midler til at forbedre Arbejdernes Vilkaar« pegede man endvidere på nødvendigheden af sparekasser, gode arbejderboliger og skoler[3], ligesom man krævede, at alt søndagsarbejde skulle afskaffes[4].

Et af kommissionens mest fremtrædende medlemmer var den fynske Stiftsphysicus F. Chr. Krebs. Han havde i flere skrifter påpeget, hvorledes liberalismen sammen med den økonomiske og industrielle udvikling havde hidført store samfundsændringer og skabt store sociale onder, som måtte bekæmpes[5]. Han havde i den forbindelse slået til lyd for »Associationer eller Selvhjælpsforeninger« som et af de midler, der kunne hjælpe den nye arbejderklasse til en ny selvrespekt og som samtidig kunne føre frem til et samfund, der hverken var bestemt af den samfundsødelæggende individualisme eller socialisme[6]. At Krebs' synspunkter fandt betydelig tilslutning i kommissionen, fremgår af, at de i den afgivne betænkning prægede afsnittene om de »Hjælpeforeninger, hvormed Arbejderen har søgt at organisere og udvikle Selvhjælpsprincippet«[7].

Udvalget, der skulle kulegrave syge- og begravelseskassernes problemer, havde knyttet den unge matematiker Harald Westergaard til sig som statistisk medarbejder[8]. Han var efter alt at dømme allerede da influeret af Krebs' synspunkter[9]. I hvert fald tjente hans arbejde i kommissionen til at stimulere hans interesse for de sociale problemer og her først og fremmest for »den sociale forsikring«. Da Westergaard efter yderligere at have taget en statsvidenskabelig em-

bedseksamen i årene 1877–78 foretog en studierejse til Tyskland og England, var han derfor ivrig efter at udvide sit kendskab til de forskellige former for social forsikring[10].

England var det land, hvor de gensidige forsikringskasser blandt arbejderne havde fået den største udbredelse. En parlamentskommission havde netop i 1870–74 underkastet disse »Friendly Societies« en indgående undersøgelse, hvorefter parlamentet i 1875 havde gennemført en lovgivning, der ved at regulere deres forhold gav dem en hidtil ukendt retslig sikkerhed. Den drivende kraft i kommissionsarbejdet og den, der havde udformet den nye lovgivning, var John Malcolm Ludlow[11]. Hans indsats gjorde det kun naturligt, at han i 1875 blev udpeget til »Chief Registrar of the Friendly Societies«. Westergaard, der ønskede at sætte sig ind i denne nyeste udvikling inden for den sociale forsikring, op søgte »the Registrar's Office«, hvor han snart fik mulighed for at stifte bekendtskab med Ludlow[12]. Dette udviklede sig hurtigt til et inderligt venskab mellem de to mænd.

Ludlow, der også var en af de ypperste eksperter i England i alle spørgsmål vedrørende »trade unions« og den kooperative bevægelse, stillede sin omfattende viden til Westergaards rådighed, ligesom han bragte ham i forbindelse med de folk, der kunne give ham et indgående kendskab til de sociale forhold i England[13]. Den hjælp, Ludlow ydede Westergaard, rakte imidlertid langt videre end til dette.

Da Westergaard begyndte sin udenlandsrejse, var han religiøst set ganske uafklaret[14]. Han har efter alt at dømme fået en kristelig opdragelse i sit barndomshjem[15]. Som ganske ung mente han imidlertid, at videnskaben i kraft af en rationel erkendelse kunne mestre og fatte alt[16]. Da fornuften også mente sig i stand til at bortforklare troen, medførte det »Barnetroens Forlis«[17]. Westergaard blev imidlertid snart klar over, at den menneskelige erkendelse ikke var i stand til at løse tilværelsens gåder, og da han tilmed måtte erkende, at den tilværelsesforklaring, som han havde hyldet, ikke rummede plads for det personlige livs problemer, slog hans optimisme om i pessimisme. Fra at være en fritænker, der troede på den menneskelige fornufts almagt, udviklede han sig til en skeptiker[18]. Kristendommen var han tilbøjelig til at betragte som en illusion og et selvbedrag[19]. Skulle den imidlertid være sand, var den af en sådan karakter, at man anstændigvis måtte bekæmpe den[20]. I hvert fald gjaldt det at hævde sit eget jeg og dets autonomi[21].

I denne situation fik Westergaards Englandsophold afgørende be-

tydning for ham. Efter hans eget udsagn var det Ludlow, der blev det redskab, der førte ham til Gud[22]. Hvorledes Westergaards religiøse krise er blevet løst, kan vi ikke i enkeltheder udtale os om med større sikkerhed[23]. Blot står det fast, at hans tvivl og skepticisme blev afløst af en fast og sikker tro på kristendommen som den åbenbare sandhed[24].

Også når det gjaldt spørgsmålet om kristendommens forhold til samfundsproblemerne og i særdeleshed til den nye arbejderklasse, øvede Ludlow en betydelig indflydelse på Westergaard. Ludlow vedkendte sig fortsat den forståelse af »Christian Socialism«, som han havde givet udtryk for ved århundredets midte[25], og alt peger på, at han har gjort Westergaard bekendt med den og med den kristne socialismes historie overhovedet[26]. Han blev vundet for Ludlows synspunkter. Dette medførte, at Westergaard blev overbevist om den fundamentale overensstemmelse mellem kristendommen og socialismen, og at han stod med endnu større sympati og forståelse end tidligere for arbejderbevægelsen og dens forsøg på at forbedre arbejderens kår, ganske som han nåede frem til den opfattelse, at det var de kristnes pligt netop i kraft af deres kristendom at søge at skabe et retfærdigt samfund[27].

Venskabet mellem Ludlow og Westergaard blev uddybet gennem Westergaards senere besøg i England og først og fremmest gennem en betydelig brevvæksling. Af denne har vi bevaret 62 breve og nogle enkelte brevkort fra Ludlow til Westergaard[28]. De stammer fra tiden 1890–1906, idet største parten dog hidrører fra årene 1898–1902[29]. Brevene viser, hvor nært forbundne Ludlow og Westergaard har været. De holdt hinanden gensidigt underrettede om store og små begivenheder i deres respektive familjer. Ligeledes kommenterede de aktuelle politiske, sociale og religiøse problemer. Selv om vi kun har bevaret Ludlows breve, røber de dog den beundring og hengivenhed, som Westergaard nærede for ham. Ludlow på sin side satte Westergaard højt både som menneske[30] og som videnskabsmand[31].

Ludlow havde i 1891 som halvfjerdsårig måttet trække sig tilbage som »Chief Registrar of the Friendly Societies«[32]. Brevene viser imidlertid, at han langt op i sin høje alderdom har bevaret sin vitalitet og åndelige spændstighed – først da han er oppe i 80'erne, begynder svaghederne at melde sig[33]. Også i sin »retirement« følger han levende med i alle de spørgsmål, der har optaget ham mere end

en menneskealder. Først og fremmest gælder dette den kooperative bevægelse og alt, hvad der vedrører arbejderklassen og dens problemer – han er således ivrig efter at høre om forholdene i Danmark. Han følger ligeledes ivrigt med i den politiske udvikling. Han opfatter sig fortsat som »a Radical«[34], men står lige fremmed over for såvel sin samtids liberale som konservative parti[35].

Også udenrigspolitiske begivenheder havde Ludlows udelte bevågenhed. Nu som tidligere var han en afgjort fjende af enhver form for despoti og undertrykkelse af andre mennesker og folkeslag. Ikke mindst vakte hans indignation, når de såkaldt kristne nationer begik handlinger, der var vanærende for kristendommen. Derfor var han overbevist om Boerkrigens rigtighed og nødvendighed, idet den havde afrikanernes befrielse som mål[36]. De europæiske staters »Chinese war« i anledning af Boxeropstanden var genstand for hans skarpe fordømmelse[37]. Ludlow afskyede det russiske tsarvælde, hvorfor hele hans sympati var på japanernes side i den russisk-japanske krig[38]. Ved siden af Rusland betragtede han den tyske kejser som en trussel mod den internationale fred. Derimod så han i et samarbejde mellem et forenet Skandinavien, et moralsk genrejst Amerika og et stærkt »British Empire« det eneste bæredygtige grundlag for en ny verdensorden[39].

Westergaard lå efter alt at dømme også politisk i den grad på bølgelængde med Ludlow, at de gerne vurderede mennesker og begivenheder på samme måde. Da Ludlow i sin harme over Dreyfus-affæren i Frankrig i 1899 tog initiativet til at indsamle underskrifter til en international adresse, der skulle støtte Dreyfus, bad han da også straks som en selvfølge Westergaard være ham behjælpelig med at skaffe navne i Danmark[40]. Denne henvendte sig straks til en række prominente personer og skaffede deres underskrifter, hvad der indbragte ham en stor tak hos Ludlow[41].

Ludlow var fortsat af den overbevisning, at »the social question – is Christ's question now«[42]. Derfor var han ivrigt optaget af de forskellige former for den kristelig-sociale bevægelse, der fandt udtryk hos Stewart Headlam og hans »Guild of St. Matthew« fra 1877[43] og i »The Christian Social Union« fra 1889[44] – han var således et aktivt medlem af dens London-afdeling i årene 1891–1903. Ludlow så med rette i disse forskellige bestræbelser på at løse de sociale problemer ud fra kristendommen en virkeliggørelse af det, han siden århundredets midte selv havde kæmpet for. Trods sin kritiske indstilling til anglikatolikkerne[45] måtte han erkende, at de i modsætning

til »the Evangelicals« havde forstået, hvorledes de kristnes forhold til verden måtte forme sig. Han skriver således til Westergaard: »The fault of the old Evangelical party in the Church – amongst whom I first learnt to know Christ – with whom I should have been only too glad to remain associated – is that they shut themselves up in a sort of spiritual hermithood for the most part. They think it is sufficient to hate the world; they cannot realize that Christ loved it, & that that love & that hate must for ever burn together, each perpetually rekindling the other, in us as they did in Him. It is that which has made me find nowadays my chief fellow-workers in our High Church party, little as I sympathize with them in purely religious matters. I cannot but recognize in them more of that divine love of the world, more of that ardour to conquer it for Christ in all its doings and workings – trusting that He will in them too burn up the chaff in His own good time«[46].

Efter at være vendt tilbage til Danmark søgte Westergaard at frugt-bargøre, hvad han havde lært inden for den sociale forsikring, på danske forhold[47]. Et første vidnesbyrd herom er en artikel: »Spørgs-maalet om Alderdomsforsørgelse« i *Nationaløkonomisk Tidsskrift* fra 1881[48]. Han diskuterede ikke blot her de forskellige forslag og for-søg, der var blevet gjort for at løse problemet om en alderdomsfor-sorg[49], men behandlede også andre former for »selvhjælpsforenin-ger« blandt arbejderne: sparekasser, forbrugs- og produktionsforenin-ger, fagforeninger og syge- og begravelseskasser. Westergaard havde med denne artikel godtgjort sig som ekspert inden for den sociale for-sikring, og der blev snart kaldt på ham[50]. Med sit arbejde: »Die Lehre von der Mortalität und Morbilität« fra 1882 havde han sam-tidig ydet et fremragende bidrag inden for forsikringsvidenskaben. På grund af denne indsats blev han den 1. januar 1883 ansat ved Kø-benhavns Universitet som docent, siden 1886 som professor i statistik og nationaløkonomi.

Da Westergaard i 1885 udsendte sit skrift: *Fra Forargelse til Tro*, vakte det en betydelig opsigt. Dette var ikke mindst tilfældet i kristne kredse, hvor man hurtigt ønskede at gøre brug af ham – og også selv ønskede han at blive brugt. Han tog selv ivrig del i menighedslivet ved Jakobskirken, hvor Peter Krag var sognepræst. Han blev sekre-tær i »Foreningen til Fremme af Søndagens rette Brug«, der blev stiftet i 1885[51]. Westergaard var ligeledes med i »Midnatsmis-sionen i København«, der blev oprettet i 1886 »for at modarbejde

denne Usædelighedens Gift, der som en Kræftskade har bredt sig i vort Folk«[52]. Han spillede her en fremtrædende rolle i kampen for at bevare dens selvstændighed over for »Københavns Indre Missions« bestyrelse – et væsentligt motiv hertil var, at man ønskede at indlede en kampagne mod den lovforordnede prostitution[53]. Som en udløber af dette arbejde var Westergaard også medvirkende ved dannelsen af »Det hvide Kors«, »en Sædelighedsforening for unge Mænd«[54]. I 1886 var han endvidere blevet medlem af bestyrelsen for »Københavns Indre Mission«. Også de store kirkelige møder i Bethesda tog Westergaard aktivt del i[55]. Endelig var han siden 1890 at finde i den begyndende kristne studenterbevægelse.

Selv om det kunne synes, at Westergaard spredte sig for meget i sit kirkelige arbejde[56], søgte han samvittighedsfuldt at løse de opgaver, han havde påtaget sig. Jo mere han imidlertid fik indblik i de kirkelige forhold i København, desto mere oprørende forekom de ham at være. Skønt København i løbet af ganske få år havde gennemløbet en eksplosiv udvikling, gjorde kirken intet for at indstille sig på denne nye situation[57]. Den var en embedsmandskirke, der ikke havde et levende forhold til folket[58]. I sin afhængighed af staten var den ude af stand til at fungere som en sand kirke. Myndighederne foretog sig intet. De fleste af præsterne syntes tilmed slet ikke at have nogen fornemmelse af situationens alvor.

Westergaard stod ikke ene med sin opfattelse af, at kirken skulle handle hurtigt, hvis den ikke skulle sakke bagud i samfundsudviklingen. Han fandt snart i præsterne Henry Ussing og Julius Friis Hansen og i lægen P. D. Koch og bibliotekaren H. O. Lange ligesindede[59]. I 1888 dannede de en lille kreds med det formål at arbejde sig frem til klarhed over, hvad der var kirkens nød og hvad der kunne gøres for at afhjælpe den. Ussing, der var kredsens overlegne teologiske tænkere, spillede her en fremragende rolle i retning af at styre debatten og forene de enkeltes synspunkter i opstillingen af et klart aktionsprogram: »Syv Punkter til Overvejelse for Kirkens Venner«[60].

Det kirkelige og kirkepolitiske program, som indeholdtes i de »Syv Punkter«[61], havde som en af sine væsentlige forudsætninger en klar forståelse af, at den moderne samfundsudvikling havde skabt en hel ny situation, som den bestående statskirke ikke formåede at klare. Programmet repræsenterede i virkeligheden herhjemme i Danmark det første gennemtænkte forsøg på at angive, hvorledes kirken skulle være organiseret og hvilke arbejdsformer den skulle tage i anvendelse for at kunne løse sine opgaver i et moderne industrialiseret samfund.

Dette implicerede et bevidst brud med forestillingen om kirken som en præstekirke. Et hovedpunkt i bestræbelserne for at skabe en funktionsdygtig kirke var således kravet om at engagere og integrere det myndiggjorte lægfolk i aktiv tjeneste for kirken. Det var endvidere afgørende for »Kirkens Venner« at hævde kirkens frihed og selvstændighed over for statsmagten og dens ret til selv at forme sit liv. Kun på den måde kunne det komme til den genoplivelse af kirken, der ville sætte den i stand til at være hele folkets kirke. Man ønskede ganske vist ikke at skabe en frikirke, men hvis opbygningen af »den levende menighed« ville resultere i statskirkens sprængning, var dette principielt uden betydning, da kirken fortsat ville have de samme opgaver at løse over for folket[62].

Westergaards arbejde for at afhjælpe »Kirkens Nød i København« havde et klart socialt perspektiv. Han ønskede en kirke, der virkelig var arbejderens ven, ganske som han hævdede, at den skulle vække samfundets samvittighed til at fjerne alle de forurettelser, der var begået mod arbejderklassen. Hvad kirken behøvede, var »50 Mænd af de bedre stillede Samfundslag, som ere villige til at tage sig Tjeneres Skikkelse paa, og uden at vente Fordel eller Ære søge at lære de Fattige og – endnu vigtigere – lytte til deres Klager. Vi trænge til 50 Mænd, der ikke ville betragte Kristendommen og Socialismen som uforenelige (maaske Statskirken og Socialismen er det), og som kunne give Arbejderne praktisk Bevis i Hænde paa at der er Hjerter, der slaa for dem, netop fordi de ere gennemtrængte af Troen paa den levende Guds Søn«[63]. Også hos de øvrige blandt »Kirkens Venner« var spørgsmålet om kirkens forhold til de sociale problemer levende. Det gjaldt således Julius Friis Hansen[64] og Henry Ussing[65]. Alligevel blev kirkens holdning til samfundsproblemerne og til arbejderklassen ikke genstand for en direkte indgående behandling. Man syntes at være ganske enig med Westergaard i, at »den egentlige Opgave« bestod i »at vække Menigheden til Bevidsthed om de store folkekirkelige Krav«[66]. I hvert fald blev det ledetråden for det arbejde, som Westergaard udførte som formand for »Lægmandsudvalget for Kirkesagens Fremme i Kjøbenhavn« i årene 1890–96.

Westergaard havde været ivrig efter, at de af hans venner og bekendte, der besøgte London, fik mulighed for at gøre Ludlows bekendtskab. Og denne tog gæstfrit mod dem, som Westergaard introducerede, og søgte at hjælpe dem så godt han formåede. Dette gjaldt således juristen Vilhelm Carl Thomsen[67], Henry Ussing[68] og

hans broder Johannes Ussing[69] samt den danske præst i London, Holstein[70].

Lige inden Holstein forlod sin stilling som præst i London for at vende tilbage til Danmark, introducerede han i oktober 1896 for Ludlow den unge teologiske kandidat og adjunkt ved Herlufsholm Kostskole, Hans Winding Koch, der da opholdt sig i England for at sætte sig ind i de kirkelige forhold. Ludlow beretter herom til Westergaard: »he [Holstein] introduced me to a man whom I want you to have an eye on when he returns to Denmark, a cand. theol. Hans Koch. Such a nice fellow! such a single-hearted true Christian! I generally like all Danes I come across, but he is really exceptional. (He has heard you speak, & tells me – what you never would have told me yourself – that you have been really the leading spirit in the Danish religious movement). I have introduced him to a good many people of differing religious views, & all like him«[71]. Der udviklede sig hurtigt et varmt venskab mellem Ludlow og den unge dansker[72]. Hans Koch har selv senere i forbindelse med en kort ypperlig fremstilling af Ludlow og hans indsats for den kristelig-social bevægelse fortalt, hvilket stærkt indtryk hans personlighed gjorde på ham: »Dyb Ærbødighed, ja Ærefrygt, blandet med Taknemlighed, er de Følelser, som jeg nærer overfor ham. Som han er den eneste af de mange, jeg mødte i Udlandet, der med tydelige Træk har indskrevet sit navn i sit Lands Historie, saaledes staar han ogsaa for mig som den i personlig Værdi ypperste blandt dem, hvis Bekendtskab – ja naar jeg tænker paa hans utrættelige Hjælpsomhed og uforanderlige Venlighed over for mig, fristes jeg næsten til at sige: hvis Venskab er bleven mig til Del«[73].

Gennem de efter alt at dømme mange samtaler, som Koch havde med Ludlow, indførte denne ham i »the Christian Socialism« i dens forskellige former[74]. Ludlow har endvidere hjulpet ham til at få kontakt med adskillige af de ledende inden for den samtidige kristne-social bevægelse. Sine indtryk sammenfattede Koch kort efter i to artikler i *Dansk Tidsskrift* i 1898: »Højkirken i England og den sociale Bevægelse«[75]. Hele hans fremstilling viser, at han står med den største sympati over for det, han har set og hørt: »Hvad vil nu denne Bevægelse udrette i Fremtiden, og vil Forbindelsen mellem de sociale og de højkirkelige Tanker vare ved? Skal det gaa som det synes at være gaaet i Tyskland, saaledes at den sociale Interesse tager Magten fra den kristelige? Eller skal det blive en Bevægelse, hvorved England som saa ofte før bliver en Lærer for hele Kristenheden?

Eller bliver det noget, der staar i dette og er glemt i næste Slægtled?»[76]. Koch er dog ikke i tvivl om, at det er en både rigtig og yderst paatrængende opgave at arbejde for, at kristendommen skal gennemsyre samfundslivet, »og i saa Fald turde det være, at vi – som paa flere Punkter – kunne lære mere ved at vende os mod vest, end ved ogsaa her at gaa til vor sydlige Nabo, saaledes som vi plejer at gøre. Jeg tilstaar, at jeg tror, at baade kristeligt og socialt ville vi vinde derved»[77]. Trods kritiske forbehold lader Kochs to artikler i virkeligheden ikke nogen tvivl bestå om, at han personligt havde gjort den kristne socialismes grundsyn til sit eget og ønskede en tilsvarende bevægelse i Danmark.

Efter sin tilbagekomst i sensommeren 1897 fra England har Koch og Westergaard gjort hinandens personlige bekendtskab[78], og dette udviklede sig hurtigt til et virkeligt venskab. Det er ikke umuligt, at Koch over for Westergaard har slået til lyd for, at man i Danmark burde optage et arbejde på linje med det engelske »Christian Social Union«. I hvert tilfælde blev dette spørgsmål aktuelt, da Fernando Linderberg i slutningen af året 1897 henvendte sig til Westergaard og forelagde ham en plan om oprettelsen af et »Selskab til Fremme af sociale Studier«[79].

Westergaard havde længe kendt Linderberg[80]. Denne havde således i foråret 1890 sendt ham en række artikler om »Socialismen«, som han havde publiceret i »Højskolebladet«[81]. Hensigten hermed var sandsynligvis, at Linderberg ønskede at få hans støtte til en kamp for »en Socialisme i venlig Forstaaelse med Kristendommen, allerhelst paa kristelig Grund«[82]. Westergaard besvarede denne henvendelse med i et imødekommende brev at præcisere sit syn på kristendommen og dens forhold til socialismen[83]. Selv om han i mangt og meget kunne billige Linderbergs anliggende, var der i realiteten tale om en afvisning – både i synet på kristendom og socialisme var divergenserne åbenbart for store[84].

Linderberg lod sig imidlertid ikke gå på af dette afslag. Han bad således Westergaard anmelde hans bog om »Henry George og hans Social-Program«, der udkom i 1890. Westergaard vægrede sig imidlertid og var overhovedet påpasselig med ikke at blive spændt for Linderbergs vogn – sin vægring begrundede han med, at han ikke personligt var kommet til klarhed over, hvorledes man fra kristen side konkret skulle gå i gang med de sociale spørgsmål[85]. Også da Linderberg i 1895 havde udsendt sin »Frikonkurrencen og Socialismen« og tilegnet den til Danmarks præster og lærere, var han ivrig for, at

Westergaard skulle anmelde den og åbenbart offentligt træde i brechen for den. Westergaards svar på denne henvendelse var karakteristisk for hans vurdering af Linderberg: hans arbejde er i videnskabelig henseende mangelfuld, men han evner at gøre opmærksom på det sociale problem[86].

Linderberg havde gennem sine skrifter fundet en vis forståelse hos adskillige grundtvigianere. Det gjaldt i første række Jens Nørregaard, forstanderen på Testrup Højskole. Selv om denne langtfra var ukritisk over for Linderberg, fandt han, at dennes anliggende var vigtigt, hvorfor man måtte støtte ham[87]. Da Linderberg efter sin fiasko i arbejdet for »Dansk Landarbejderforbund« og efter et åbent brud med socialdemokratiet i 1895 stod uden eksistensmuligheder, tog Jens Nørregaard sammen med bagermester Jakob Marstrand initiativet til en indsamling, der skulle gøre det muligt for ham i tre år udelukkende at hellige sig studiet af de sociale problemer ude og hjemme[88] – motivet hertil var uden tvivl, at man mente, at Linderberg nok havde betydelige evner, men at han behøvede at udvide sin viden og sin horisont[89].

Takket være denne økonomiske støtte blev Linderberg i stand til i 1896 og 1897 at tilbringe adskillige måneder i henholdsvis Tyskland, Svejts, Holland og England[90]. Han udnyttede her sin tid godt og lagde gennem disse studieophold grunden til sin omfattende viden om sociale forhold i de øvrige europæiske lande. Med særlig interesse studerede han i udlandet de forskellige former for social oplysningsvirksomhed, der var opstået med det formål at fremme forståelsen mellem de enkelte samfundsgrupper. Det stærkeste indtryk fik han her af »The Fabian Society«, der ved at oplyse om socialismens historie og væsen regnede med at kunne vinde alle samfundsgrupper for socialismen[91]. Linderberg fattede snart den plan at starte et lignende foretagende i Danmark – og da der heri indgik, at han selv skulle knyttes til det, mente han tilmed at have løst det for ham stadig mere presserende problem om en fast stilling. Sandsynligvis i november 1897 har han fremlagt sine planer for såvel Jens Nørregaard som for Westergaard og anmodet dem om at være medvirkende ved oprettelsen af et »Selskab til Fremme af sociale Studier«[92]. Samtidig har han indkaldt til en nærmere drøftelse mellem dem, der var interesseret i sagen, i begyndelsen af december.

Westergaards reaktion på Linderbergs henvendelse har vi bevaret i et brev til ham af 27/11 1897: »Jeg har med megen Sympathi læst Deres Tanker om Oprettelsen af et Selskab til Fremme af sociale Studier.

Hvis et saadant Selskab er baaret af Mennesker, der søge deres Kræfter i Troen paa deres Frelser, saa kan der ikke være Tvivl om, at det maa kunne fjerne megen Mistillid og Mangel paa Forstaaelse, der nu desværre saa ofte skiller Mennesker af forskellige Samfundsklasser fra hverandre. Der er ganske vist mange Spørgsmaal, der maa overvejes nøje, inden en saadan Forening træder ud i Livet, og De betragter vist ogsaa selv det fremsendte som et første foreløbigt Udkast, der kan tjene til Grundlag for en Diskussion, og gjøres til Genstand for mange Forandringer. Men jeg troer, at Sagen er god, og at det ville glæde mig, om jeg kunne bidrage lidt til, at den blev realiseret«. Westergaard så sig ganske vist ikke i stand til at yde meget, men Linderberg kunne kun føle sig opmuntret til at arbejde videre med sin plan, da Westergaard udtrykte »det Haab, at et saadant Samfund kunne knytte Dem helt til sig, saa at De kunde anvende Deres Kræfter og Evner i denne Sags Tjeneste«.

Uden at vi nærmere kender årsagen, må Westergaard snart have besluttet at tage ledende del i den nye bevægelse. Betingelsen herfor var imidlertid, at han fik frihed til at samles med sine venner for i fælles drøftelse at finde frem til et klart og gennearbejdet program. I et brev til Linderberg opruller han sin »Kampplan«: »Det staaer mig mere og mere klart, at vi maa begynde ganske overordentlig smaat. Jeg har tænkt paa at begynde med blot at samles med nogle ganske faa Venner og saa tumle med alle uklare Tanker til alt er i Orden for vort Vedkommende; er der en eneste Uklarhed saa er der en stor Svaghed indadtil og udadtil. Af Mænd som jeg troer ville nære varm Kjærlighed til en Sag som den omtalte nævner jeg foruden Ostenfeld Bjerre (begge mine personlige Venner), Bibliotheks-assistent H. O. Lange, cand. theol. Hans Koch, Dr. P. D. Koch og Pastor Schack. Blive vi enige i Synet paa hele denne Sag, og det er jeg vis paa, naar vi gaa til den i Tro og Bøn, saa lykkes det nok, thi der er i den kristne Menighed mange der sørge over den sociale Nød. Jeg vilde nu gjerne have fuldstændig frie Hænder til at tumle med Sagen sammen med disse Mænd, og jeg troer endda, at vi foreløbig skulle diskutere denne Sag alene, uden at De kommer med. Og jeg vilde yderligere have Lov til at gaa ganske langsomt tilværks; jeg troer, at vi ikke slippe med et enkelt Møde eller en enkelt Konference, vi maa blive ved til al Uklarhed er borte, og det kan saavidt jeg ser vare Maaneder. Er der da en fast Kjærne, saa gaaer det nok med Tilslutningen dertil«[93].

Det afgørende i denne »Kampplan« er således, at den nye bevæ-

gelse skal tjene til at vække de kristne til ansvar for de sociale spørgsmål. Dette betyder for Westergaard, at de skal kæmpe for social retfærdighed og samtidig arbejde for at vinde de fattige for kristendommen – dette var for ham to sider af samme sag[94]. Skal denne kristne bevægelse have slagkraft, må der imidlertid opbygges et fællesskab, der har arbejdet sig frem til et klart syn for, hvad der skal gøres.

Ved opstillingen af sin »Kampplan« har Westergaard tydeligt haft »Lægmandsudvalget for Kirkens Nød i Kjøbenhavn« i tankerne. Også dets program var blevet til gennem en omfattende drøftelse i en vennekreds, og alle vanskeligheder kunne overvindes, fordi arbejdet blev båret af mennesker, der var forenet i et stærkt fællesskab. Westergaard ser i virkeligheden den nye »sag« som en udvidelse af det arbejde, som »Kirkens venner« var engageret i for at vinde den københavnske storbybefolkning for kirke og kristendom. Den »kærne«, som han ville opbygge den nye bevægelse på, bestod da også udelukkende af dem, der enten var de ledende i Kirkefondsarbejdet eller som helhjertet støttede det, således som det var tilfældet med både Harald Ostenfeld, Albert Schack og Hans Koch.

Linderberg måtte med rette opfatte Westergaards »Kampplan« som en personlig tilsidesættelse og en afvisning af, hvad han tilsigtede med oprettelsen af et »Selskab til Fremme af sociale Studier«. Det var dog et plaster på såret, at Westergaard i sit brev tilføjede, at den planlagte forening efter hans opfattelse skulle gøre brug af hans tjeneste[95]. Trods sin skuffelse havde Linderberg intet andet at gøre end at acceptere Westergaards »Kampplan«[96].

Om de videre forhandlinger om »den store Sag« er vi dårligt underrettet. Vi kan blot sige, at de – sandsynligvis i juni 1898 – resulterede i oprettelsen af »Udvalget til Social Oplysnings Fremme«[97]. Det havde ialt syv medlemmer og omfattede foruden Westergaard og Harald Ostenfeld, der var henholdsvis formand og næstformand, Hans Koch, Albert Schack, H. O. Lange, skoleinspektør F. Nørgaard og Linderberg – denne sidste var tillige sekretær. Samtidig havde man udformet Udvalgets program i tre paragraffer[98]. I den første hedder det, at »Udvalgets Formaal er at søge Kristendommens Retfærdighedskrav klarere erkendt og bedre gennemført i de sociale Forhold«. Dette skal virkeliggøres, angives det i § 2, »ved at fremme *almen* Oplysning om: a) Forholdet mellem Aandsliv og sociale Tilstande i Fortid og Nutid; b) de forskellige sociale Ideer og Bevægelser i Ind- og Udland; c) de Fremskridt, som gøres i Retning af praktisk at udforme og gennemføre Ideerne«. Endelig, udføres det i § 3,

har Udvalget et Sekretariat, der skal indsamle oplysninger om alle former for »sociale Bevægelser« og distribuere dem.

Der blev yderligere udarbejdet en redegørelse, der mere udførligt skulle fremstille og motivere hensigten med Udvalgets arbejde[99]. Det gjaldt således at vække til erkendelse af, at mennesker har ret til »Livsophold som til aandelig Opdragelse« og at der her ikke er tale om nogen modsætning. Ligeledes var det påkrævet »saa alsidigt og grundigt som muligt at paavise Socialismens historiske Berettigelse« – og dermed skulle forstås »Samfundets voksende Socialisering gennem Arbejdets Organisation« – og det vil rent faktisk sige den stats-socialisme, som »the Fabians« havde gjort sig til talsmænd for[100].

Linderberg havde et væsentligt ansvar for udformningen af både formålsparagrafferne og den nærmere redegørelse for Udvalgets arbejde[101]. De var således repræsentative for hans opfattelse af nødvendigheden af en socialisme, der vil forbedre menneskers materielle kår og samtidig fastholde både religion og moral[102]. Det er endvidere bemærkelsesværdigt, at der bortset fra den første paragraf overhovedet ikke er nogen henvisning til kristendommen. Der er således i virkeligheden tale om en opgivelse af den udtalt kristne bevægelse, som Westergaard forudsatte i sin »Kampplan«.

Westergaard må have fået sin vilje, når det gjaldt Udvalgets sammensætning. Men hvad der bevirkede, at Linderberg trods Westergaards direkte ønske om at holde ham ude af det planlæggende arbejde alligevel fik en så stor indflydelse på udformningen af Udvalgets program kan vi ikke angive med bestemthed. En del af forklaringen finder man sandsynligvis i det forhold, at Linderberg her som ellers var utrættelig, når det gjaldt at kæmpe for gennemførelsen af sine egne planer. Når udvalget trods kritik og betydelige forbehold alligevel accepterede de af ham udformede formålsparagraffer og muligvis også den udførligere redegørelse for hensigten med dets arbejde[103], kan det endvidere skyldes, at man ville være imødekommende over for ham, da initiativet til Udvalgets oprettelse skyldtes ham og han endda skulle være lederen af Sekretariatet. Endelig har man muligvis håbet, at man ved i hovedsagen at godtage hans forslag ville gøre det lettere for ham at udnytte sine kontakter og skaffe Udvalgets arbejde tilslutning hos både grundtvigianere og socialdemokrater.

Efter at der var opnået enighed om Udvalgets sammensætning og formålet med dets arbejde, søgte man at få en række kendte personer til at anbefale det. Det lykkedes at samle ialt 48 »anbefalere«[104].

Af disse stammede de 20 fra København, og heraf hørte langt de fleste til i kredsen omkring »Kirkefondet«[105]. Fra det øvrige land havde man samlet 28 underskrifter hovedsagelig blandt grundtvigianerne[106]. Den 1. oktober 1898 kunne »Udvalget til Social Oplysnings Fremme« officielt træde frem i dagens lys.

Når Westergaard stillede sig i spidsen for arbejdet med »den store Sag«, skyldtes det muligvis en kraftig tilskyndelse fra Hans Koch, Harald Ostenfeld og H. O. Lange. Ikke mindst synes Koch at have øvet en betydelig indflydelse ved at indskærpe nødvendigheden af, at man fra kristen side gav sig i kast med de sociale spørgsmål, ligesom han ud fra sine friske erfaringer fra England må have fremholdt den kristelig-social bevægelse, som den kom til udtryk i »The Christian Social Union«, som et forbillede for Udvalget og dets arbejde[107]. At denne har været en vigtig inspirationskilde, fremgår i hvert fald både direkte og indirekte af de artikler, som flere af Udvalgets medlemmer publicerede i løbet af 1898 og i begyndelsen af 1899 i den hensigt at vække de kristne til ansvar for den sociale nød og arbejderklassens problemer overhovedet – herigennem håbede man åbenbart også på at kunne skabe interesse og forståelse for det nye Udvalg og dets virksomhed[108].

Westergaard havde holdt Ludlow underrettet om arbejdet med etableringen af »Udvalget til social Oplysnings Fremme«. Ludlow er begejstret: »I am very glad also to hear that a small circle – be it ever so small – of clergyman & laymen in your country have taken up the social question now. That, I firmly believe, is *Christ's* question now«[109]. Han ser Westergaards nye arbejde som en fuldstændig parallel til sit eget arbejde inden for »the Christian Socialism«[110] og føler sig på den baggrund berettiget til at udsige, hvad han må være indstillet på: »It is very interesting to me, & I am very thankful, to see how God has carried you on to a standpoint which appears to be precisely the same to which He led me years ago. Only yours is the greater courage & the greater peril, as you have wife & children, & have achieved success. Be assured that sooner or later a storm will break upon you, you will suffer persecution, you will have to make sacrifices for the social faith that is in you. But with the trial you will find consolation. No friendships are so precious as those which are formed in struggling for the right. There will come dark days, when you will feel as if your efforts had been thrown away, when perhaps your friends will turn away to paths in which you cannot conscientiously follow them, when you are utterly crushed with

the sense of your own impotence, folly, hypocrisy even. And then again will come a calmer time, when you will find that God has His own ways of doing His work, that no single good purpose you have ever had has been frustrated, altho' the result may be quite different from what you looked to, nay, that seeds which you had sown, & thought to have been trodden out of all vitality, have grown & borne fruit in unexpected places«[111].

For at udbrede kendskabet til Udvalget og dets arbejde tog man sandsynligvis i begyndelsen af 1899 skridt til at udsende et tidsskrift. Efter at have overvejet forskellige muligheder besluttede man, at det skulle være et ugentligt blad, der bar navnet *Vor Tid*[112]. Det er muligvis Linderberg, der her har været den initiativtagende[113]. I hvert tilfælde betragtede han det som en selvfølge, at han i dette frit kunne propagandere for sine synspunkter. Det stod imidlertid på dette tidspunkt de øvrige medlemmer af Udvalgets klart, at de og Linderberg havde en forskellig opfattelse af, hvad Udvalget tilsigtede med sit arbejde. For at sikre en fælles linje vedtog man da, at hele Udvalget sammen skulle redigere det nye blad[114]. Trods dette forsøgte Linderberg, der åbenbart havde fået overdraget ansvaret for selve den praktiske side af redaktionsarbejdet, at forme det første nummer af bladet efter sit eget hoved[115]. Dette førte til en skarp reaktion fra Westergaards side: hvis Linderberg ikke respekterede den indgåede aftale, ville han afbryde ethvert samarbejde med ham[116]. For bedre at kunne gennemføre en fast redaktionel linje og overhovedet at hindre alle misforståelser og gnidninger, besluttede man endvidere snart at foretage en arbejdsdeling: mens Udvalget gennem en udpeget redaktion havde ansvaret for *Vor Tid*[117], skulle Linderberg udelukkende have med Sekretariatet at gøre. Baggrunden herfor var ikke blot en forskellig opfattelse af, hvad Udvalget tilstræbte med sit arbejde, og dermed også en uenighed om bladets linje. Men arbejdsdelingen skyldtes tillige en voksende erkendelse hos det øvrige Udvalg af, at det var ugørligt at etablere et gnidningsløst samarbejde med Linderberg – han forfulgte i den grad sine egne mål, at det var umuligt at indgå holdbare aftaler med ham[118].

Vor Tid, hvis første nummer udkom 5. april 1899, havde som undertitel: »Ugeblad for social Oplysning paa Kristendommens Grund«. Hvad der lå i dette, blev nærmere udført i den redaktionelle artikel: »Til vore Læsere!«[119]. Direkte angives det her, at »det Forhold, hvori et Menneske stiller sig til Jesus Kristus, vil faa den største Be-

tydning for den Klarhed, hvormed Retfærdigheden erkendes, og ikke mindst paa den Maade, hvorpaa dens Krav søges gennemførte«[120]. Kristus som det enkelte menneskes frelser og hele verdens herre har »Krav paa alt, det aandelige, saa vel som det materielle«[121]. Med direkte adresse til socialdemokratiet fremholdes det, at dets kamp for de i sig selv sande idealer mangler »den religiøse Undergrund«[122]. Lige så kritisk er holdningen til kirken, der ud fra »en falsk Konservatisme og en falsk Aandelighed«[123] har isoleret kristendommen fra verden og de politiske og sociale forhold i stedet for at gøre den gældende som »Samfundsmagt«[124].

De flittigste bidragydere til *Vor Tid* var foruden Westergaard H. O. Lange og Harald Ostenfeld[125]. Da de gav udtryk for samme grundholdning som den redaktionelle artikel, havde bladet en sluttet karakter og en markant profil[126]. Man orienterede om og drøftede en lang række aktuelle spørgsmål som den kooperative bevægelse, fagforeningsbevægelsen, arbejdsmarkedets problemer, kvindesagen, søndagsarbejde, børns arbejde og skolereformer. Sidst, men ikke mindst beskæftigede man sig indgående med den store »lock-out« i 1899. Behandlingen af de forskellige problemer var kendetegnet af saglig indsigt og viljen til at øve ret og skel til alle sider. Frygtløst bekæmpede man, hvad man fandt af løgn og uret i alle lejre. Sammenfattende må det siges, at *Vor Tid* på dygtig måde havde evnet at omplante den engelske kristelig-soziale bevægelses anliggende og ledende synspunkter til danske forhold[127]. Bladet var af en sådan kvalitet, at det tålte sammenligning med *The Commonwealth*, det officielle blad for »The Christian Social Union«, og *The Economic Review*, det talentfulde organ for »the Oxford branch of C.S.U.«.

Allerede tidligt på året 1899 havde Westergaard set mistrøstigt på fremtidsudsigterne for Udvalget og dets arbejde[128]. Ganske bortset fra, at det hæmmede sagen, at Linderberg og det øvrige Udvalg havde en forskellig opfattelse af arbejdets målsætning, var det ikke lykkedes at vinde indpas hos socialdemokraterne[129] og kun i begrænset omfang hos grundtvigianerne[130]. Westergaard syntes ligefrem tilbøjelig til at give Linderberg en væsentlig del af skylden herfor[131]. Udvalget begyndte også at få en mistanke om, at Linderberg ikke lagde den flid for dagen som sagen krævede[132]. Overhovedet stod det i stigende grad klart, at Linderberg var en enspændernatur, der kun havde sin egne mål for øje og som tilmed havde let ved at føle sig personligt såret og forurettet, hvis folk ikke uden videre var villige til at følge ham og hans ideer.

Da Udvalget fjernede Linderberg fra redaktionen af *Vor Tid*, følte han det som en personlig krænkelse og som en direkte afvisning af ham[133] – og det var så meget mere nærliggende som han hele tiden havde opfattet Udvalget som et støtteselskab for sine egne planer[134]. Forholdet mellem ham og det øvrige Udvalg blev da også i den følgende tid så anspændt, at Westergaard mente, at der ikke var andet at gøre end at opløse Udvalget og lade *Vor Tid* gå ind[135]. Dette skete dog ikke. Derimod stillede Linderberg – muligvis efter samråd med Jens Nørregaard – forslag om, at Sekretariatet skulle udskilles som et selvstændigt organ med Linderberg som leder, mens Udvalget fortsatte med udgivelsen af *Vor Tid* som sin vigtigste opgave. Det øvrige Udvalg tiltrådte enstemmigt dette forslag – det skete tydeligvis med en følelse af lettelse, idet alle måtte erkende, at et samarbejde med Linderberg ikke havde nogen mulighed for at lykkes. Den nye ordning trådte i kraft den 1. oktober 1899[136].

Alt peger på, at Linderberg derefter satte al sin energi ind på at hverve tilslutning til sit Sekretariat først og fremmest blandt grundtvigianerne[137]. Dette har utvivlsomt været en medvirkende årsag til, at Udvalget på grund af svigtende tilslutning besluttede at opløse sig og lade *Vor Tid* gå ind den 1. april 1900[138].

Ludlow havde med interesse fulgt *Vor Tid*[139] og havde selv bidraget med en artikel om den kooperative bevægelse[140]. Han fulgte med opmærksomhed den store lock-out og priste Westergaard og hans fæller, fordi de tog arbejdernes parti, selv om han frygtede, at det ville få alvorlige konsekvenser for dem selv personligt[141]. Allerede i december 1899 havde Westergaard meddelt Ludlow, at *Vor Tid* måtte gå ind efter den første årgang. Denne kunne ikke lade være med at drage sammenligninger med *Politics for the People*, der ligeledes kun havde en kort levetid, og kunne på den baggrund skrive følgende opmuntrende ord til Westergaard: »I am very sorry to hear that 'Vor Tid' is likely to go out of existence after April. Still you ought to be thankful that it should have lasted a twelve-month. And it will not have lived that time in vain. »Politics for the People« lasted 3 months only, yet I consider that it did real good. The mere getting together of a literary staff interested in the cause is a great gain. Some of them will be anxious for other work, & when you start your next literary venture, in whatever shape (I dare say a twelve-month will not elapse before your doing so) you will start with your staff & your experience. Again, you will certainly be missed by at least a good

many of your readers, & that also is a great gain, – the getting in of a harvest of good will towards future action«[142].

Ludlows profeti slog ikke til. Efter at »Udvalget for social Oplysnings Fremme« var blevet opløst og *Vor Tid* var gået ind, forsøgte Westergaard og hans venner ikke atter at organisere en kristelig-social bevægelse. Havde deres arbejde ikke haft andre resultater, så havde det i hvert tilfælde bidraget til at gøre Ludlow og den kristne socialisme i England kendt for en større kreds. Stadig flere danskere var således ivrige efter under deres Englandsophold at opsøge Ludlow som den kristne socialismes »grand old man« for at lære ham at kende og nyde godt af hans viden og erfaring. Ludlow modtog disse danske besøgende med den største gæstfrihed og gjorde alt, hvad han formåede, for at sætte dem i forbindelse med de folk, som bedst kunne hjælpe dem til at få et indtryk af de sociale forhold og af hvad man fra kirkens side gjorde for at løse de sociale problemer. Af de mange, der – gerne gennem en introduktion fra Westergaard eller Hans Koch – opsøgte ham kan nævnes A. V. Becker[143], Eduard Geismar[144], Harald Ostenfeld[145], Dr. Kjer-Petersen[146], professor Valdemar Ammundsen[147] og Richard Thomsen[148].

I sin høje alderdom, hvor Ludlow på grund af sit helbred gradvis måtte trække sig tilbage fra alle kristelig-sociale gøremål og yderligere mistede kontakten med sine tidligere venner og bekendte, var de danskes besøg ham en stor glæde og opmuntring. Han kunne tale om sin »Dano-philia«[149] og følte et dybt slægtskab med danskerne[150]. Han kunne heller ikke være i tvivl om, at de danske, der opsøgte ham, nærede den største respekt for hans person og kristelig-sociale indsats. På hans 80-årige fødselsdag havde 20 danske således skænket ham et album med deres fotografier sammen med en hyldestadresse[151]. Selv om vi kun kender ganske få af de tyve navne, kan der dog ikke bestå nogen tvivl om, at de foruden Westergaard har talt Hans Koch, Harald Ostenfeld og H. O. Lange. Disse – om ikke andre – havde i hvert fald god grund til at takke Ludlow, fordi han havde udvidet deres horisont og været en vigtig inspiration for den første kristelig-sociale bevægelse i Danmark.

[1] Cf. Betænkning afgiven af den ifølge kgl. Resolution af 20de September 1875 til Undersøgelse af Arbejderforholdene i Danmark nedsatte Kommission (København 1878. Cit. Betænkning), 120: »Hovedgrunden til den Styrke, hvormed Arbejderspørgsmaalet i vore Dage gjør sig gældende fremfor i tidligere Tider, ligger i den skarpe Sondring, der efterhaanden er fremkommen mellem Arbejdsgivere og

Arbejdstagere, og den særdeles Vanskelighed, som de Sidste have ved at tilveiebringe saavel den fornødne Uddannelse som den fornødne Kapital til selv at blive Arbejdsherrer eller dog selvstændige Næringsdrivende . . .«.

[2] De forskellige udvalg og deres medlemmer er angivet s. VII f.

[3] Se s. 120–25.

[4] Se s. 125–29.

[5] Blandt de vigtigste må nævnes Individualisme og Socialisme eller Hvorledes det danske Samfund for Tiden arbejder (København 1872) og Det gamle og det nye Samfund eller Laugstvæng og Næringsfrihed (København 1876). Følgende citater fra sidstnævnte skrift giver et karakteristisk udtryk for hans opfattelse: »Det gamle Samfunds stænderske og corporative Grupper opløse sig overalt, og opløse sig overalt paa samme Maade, nemlig i de Store og de Smaa, i de Mægtige og de Svage, saaledes at overalt Formuen bliver den afgørende, eller rettere den eneste Delingsgrund« (s. 510). Dette nye samfund med »en forholdsvis meget faatallig Rigmandsklasse og et uhyre Proletariat« er blevet til ved, at man brat har brudt med fortiden. Man må imidlertid »grundlægge det nye Samfund paa en forstandig Maade«, men det kræver »Ofre baade af Arbejde og Penge« og »visse Indskrænkninger i den personlige Selvbestemmelsesret« (s. 512).

[6] Se Individualisme og Socialisme, 123 ff.

[7] Se til eksempel Betænkning, 64.

[8] Se Betænkning, 68, der angiver, at undersøgelser over sygeligheden i Danmark er blevet udført af »Korpslæge Møller og Kandidat Westergaard« – denne blev cand. mag. i matematik i 1874. Det af Westergaard udarbejdede statistiske materiale over sygeligheden i Danmark bringes i Betænkning, 68–71.

[9] At Westergaard satte Krebs overordentlig højt, fremgår af hans omtale af ham i Erindringer og Betragtninger 1885–1935 (København 1935. Cit. Erindringer), 12. Han har sandsynligvis kendt Krebs personligt, da sønnen, aktuaren Carl Krebs (1851–1921), var hans studiekammerat og livsvarige ven, se s. 66 og Harald Westergaard: Bikubens Bidrag til Løsning af Samfundsopgaverne (København 1936), 32. Det er muligt, at det er ved F. C. Krebs' mellemkomst, at Westergaard blev knyttet til kommissionen.

[10] Cf. Erindringer, 13: »Mit Arbejde for Kommissionen fremkaldte Interesse hos mig for den sociale Forsikring, og paa mine Studierejser i Udlandet søgte jeg at komme ind i Spørgsmaalets Stilling der«.

[11] Til Ludlow og »the Friendly Societies«, se N. C. Masterman: John Malcolm Ludlow. The Builder of Christian Socialism (Cambridge 1963), s. 21 ff.

[12] Cf. Erindringer, 13: »Særlig var det de engelske Arbejderes Selvhjælpsbestræbelser, der tiltrak mig . . .«.

[13] Cf. Erindringer, 63: »Med aldrig svigtende Interesse søgte han at hjælpe mig til at komme ind i de sociale Forhold derovre«, og Studenterhjemmets Julebog 9. Aarg. (1909), 22–23: »Han hjalp mig ogsaa i mine Studier, gav mig ypperlige Introduktioner, ogsaa til fremragende tyske og franske Videnskabsmænd og Socialpolitikere, Mænd som Brentano og Held« (»Minder fra min Studentertid«).

[14] Når det gælder skildringen af Westergaards religiøse udvikling, er vi næsten udelukkende henvist til hans egne trykte arbejder. Her som ellers har han ikke efterladt sig breve og andet utrykt materiale, der kan tjene til at kaste lys over hans liv, cf. Erindringer, 6: »Det har altid været mig en fremmed Tanke at skrive en Selvbiografi . . . Det ville i og for sig være en væsentlig Hindring for en saadan Selvbio-

grafi, at jeg har meget lidt skriftligt at holde mig til . . .«. Den følgende korte skitse bygger hovedsagelig på Studenterhjemmets Julebog 9. Aarg., 19 ff. (»Minder fra min Studentertid«), Fra Forargelse til Tro. Et Lægmands-Vidnesbyrd (København 1885), Barndommens Tro og Manddommens Overbevisning (København 1895) og Harald Westergaard og Oluf Thomsen: Livsanskuelse. To Indledninger til Diskussion.

[15] Cf. Fra Forargelse til Tro, 24: »Den der har vundet sin Barnetro igjen, efter at have været Fritænker . . .«. At Westergaard som barn har været under kristen påvirkning, kan endvidere sluttet af hans bemærkninger s. 30 og Barndommens Tro, 7 f. og 9 f.

[16] Cf. Fra Forargelse til Tro, 10–11: »Der var en Tid, næppe for mere end en Menneskealder siden, og de fleste Mennesker opleve vistnok noget Lignende under deres egen Udvikling, da hele Verden syntes at have været en aaben Bog for den menneskelige Tanke; det var, som om man fattede Enheden i Universet, den store Verdensharmonii; hvorledes Alt var i evig Udvikling til højere og højere Tilstande; ja, man nøjedes ikke med at læse i denne Bog, man udkastede selv dristig det hele System, byggede Tanke paa Tanke i en svimlende Højde, og ud fra denne stolte Tankebygning syntes man at kunne beherske og fatte Alt«.

[17] Cf. Barndommens Tro, 10: »Forstanden kræver Svar paa alle Spørgsmaal. Den unge har faaet et Redskab i sin Haand og troer det brugeligt til alt. Han bøjer sig ikke for Miraklet, men kræver Forklaring derpaa; han vil ikke tage imod noget ude fra, men føler, at han har nok i sig selv; han vil ikke anerkjende sin Synd, men betragter Syndsbevidstheden som et paatvunget Begreb«, og Studenterhjemmets Julebog, 21: »En Higen efter at naa et fast Punkt at staa paa prægede hele mit aandelige Liv dengang. Kristendommen lagde jeg snart tilside, og jeg havde fundet Tilskyndelse nok til at gøre det, snart i min egen Selvtillid, snart hos Digtere og Tænkere. *L. Feurbachs* Wesen des Christenthums, *Kierkegaards* Øjeblikket, gav mig Vaaben i Hænde mod Kristendommen og Kirken.«

[18] Cf. Livsanskuelse, 10: »I min Higen efter Sandheden gennemløb jeg i min Ungdom alle mulige Stadier. Der var de letkøbte Fantasier, byggende paa naturvidenskabelige Betragtninger, hvorefter hele Universet stod for mig som et storartet, beundringsværdigt Hele. Men da jeg skulde finde Plads for mig selv i hele denne Harmoni, da brast det for mig som en Sæbeboble. Saa kom Skuffelsens og Uvishedens Periode, en Tid, da jeg slet ikke kunne finde noget at bygge paa«, og Barndommens Tro, 10: »Naar Videnskaben i sin Afmagt overfor de store Aandsproblemer ikke vil ydmyge sig under Gud, saa fører den til Pessimisme, til Fornægtelse af alt«.

[19] Westergaards fremstilling i Fra Forargelse til Tro, 25, af, hvorledes udenforstående vil forklare kristendommen som et storslået selvbedrag, bære tydeligt selvoplevelsens præg.

[20] I Fra Forargelse til Tro, 9–10 skildrer Westergaard de forskellige forargelser, som kristendommen frembyder for den egenmægtige menneskelige tanke: »Det er Altsammen Spørgsmaal, der nødvendigvis maa opstaa for enhver Tvivler; jeg har selv erfaret denne Forargelse paa Gud; jeg har været fyldt af Harme mod Forestillingen om et saadant højeste Væsen, en saadan Tyran, der paastod om sig selv, at han elskede os, men i Virkeligheden pinte og plagede os, en saadan Gud, der under Skin af Naade skjulte Vilkaarlighed, der skabte Mennesket som et ufuldkomment Væsen og bagefter gjorde ham utilregnelig for hans Svagheder; jeg har følt med

mig selv, at om dette Væsen var til, saa maatte man hade og foragte ham, og haane og forfølge enhver, der var dum eller ond nok til at rette sig efter ham«.

[21] Cf. Studenterhjemmets Julebog, 22: »At lukke sig inde i sit eget Jeg, at stænge alle Magter ude derfra, det var det, jeg vilde. Ingen skulde kunne sejre over den Fæstning, ingen Gud skulde kunne trænge derind. Var der ogsaa Trøstesløshed derinde, saa var det dog min egen Verden, mit Kongerige, hvori jeg ikke vilde dele Magten med nogen anden.«

[22] Det fremgår af Ludlows brev af 9/3 1900 til Westergaard: »Seriously, tho' I cannot but feel very thankful that God should have used me as a means to bring you to Him perhaps sooner than you would have gone, I feel certain that without me you would have found Him, being then already on the way & 'not far' from His Kingdom«.

[23] Hans Koch meddeler imidlertid i Dansk Biografisk Leksikon XXV, 409–10 følgende: »Han [Westergaard] talte altid med megen Glæde om denne Rejse [til England], som bortset fra det rent videnskabelige Udbytte blev ham en stor aandelig Hjælp. Han traf i England ikke faa, der i saa Henseende kunde blive ham Vejledere. Fremfor alt John Malcolm Ludlow ... En anden god Ven fandt denne [Westergaard] i den danske Sømandspræst Otto Bertelsen. Han søgte om Søndagen til den lille Sømandskirke ude i Westindia Docks. Det blev en Tid med adskillig Uro og megen Grøde. Han taler i nogle efterladte Optegnelser om, hvorledes han i Ensomhed for Guds Ansigt kendte hans Kraft, og dermed tabte Tankevanskelighederne deres Betydning«. De her omtalte optegnelser synes forsvundet – i hvert fald findes de ikke i Kochs Privatarbiv i Rigsarkivet.

[24] I Fra Forargelse til Tro, 16 bestemmer Westergaard kristendommens indhold på følgende måde: »at tro paa Aabenbaringen, at tro paa, at Guds Søn har levet iblandt os, at han er død for vore Synder, og at han har beredet os et Hjem, et Liv efter dette«.

[25] Se min: Origin and History of Christian Socialism 1848–54 (Aarhus 1962), 153 ff.

[26] Ludlow var åbenbart ivrig efter, at Westergaard skulle træffe forskellige repræsentanter for den kristelig-social bevægelse. Således gjorde han Lloyd Jones' bekendtskab. I Fra Bethesda 2. Aarg. (1886), 415 skriver Westergaard således i anledning af hans død, at han var »en af de mest fremragende Deltagere i den engelske kristelig-social Bevægelse ... Lloyd Jones var en sjælden elskværdig Personlighed; mine Samtaler med ham høre til mine bedste Minder fra England«.

[27] At Ludlow virkelig har udvidet Westergaards horisont i kristelig-social retning, fremgår af lejlighedsvis bemærkninger i de følgende år. Som et eksempel ud af mange skal anføres, hvad han skriver i en anmeldelse af Fr. Nielsen: Hofpræst Stöcker og den kristelig-social Bevægelse i Berlin fra 1886: »det er glædeligt, at Skriftet fremkommer netop nu, paa et Tidspunkt, da der her i Danmark fra mange Sider uden Tvivl næres Ønsker om at faa en kraftig Bevægelse sat i Gang for at imødekomme de lavere Klassers retfærdige Fordringer og bringe Kløften mellem Samfundslagene til at forsvinde. Forholdene i Kjøbenhavn og Berlin ere i mange Henseender meget beslægtede. Begge Byer have en stor Opsamling af Proletariat, som frembyder en frugtbar Jordbund for hensynsløs Agitation, begge Steder har Socialdemokratiet begaaet en uhyre Fejl til Skade for sin Sag ved sin brutale Haan mod Religion og Fædrelandskjærlighed; begge Steder ere de besiddende Klasser blevne skræmmede af denne hensynsløse Opræden, saa de ikke have faaet Øjnene

op for de store sociale Opgaver, der henligge uløste, og for det retfærdige i mange af Arbejdernes Ønsker; begge Steder er der ofte i de dannede Klasser en højst betænkelig Forvexling af Begreber, saa at f. Ex. Begreberne »Socialist« og »Sjofelist« i manges Forestillingskreds flyde ud i ét. Der er en vid Mark at opdyrke for dem, der kunne og ville belære Samfundet om, at Socialismen ikke behøver at være identisk med Atheisme og fri Kjærlighed . . .« (Fra Bethesda 2. Aarg. (1886), 623).

[28] Brevene befinder sig i »Ludlow Papers«, Cambridge University Library. Westergaard har sandsynligvis på Ludlows anmodning sendt de breve, han har modtaget fra ham, tilbage for at denne kunne bruge dem til at udarbejde sin selvbiografi. Westergaards breve til Ludlow synes derimod at være gået tabt.

[29] Brevene fordeler sig på de enkelte år på denne måde: 4 i 1890; 2 i 1895; 2 i 1896; 2 i 1897; 6 i 1898; 10 i 1899; 8 i 1900; 8 i 1901; 6 i 1902; 3 i 1903; 2 i 1904; 5 i 1905 og 4 i 1906.

[30] I anledning af en fødselsdagshilsen skriver Ludlow således i et brev af 13/3 1899 til Westergaard: »but the expression of an affection like yours, however humbling to one who has done so little to deserve it, must call forth my gratitude. I really cannot call to mind having ever done anything for you which was worth the toss of a brass farthing. I have been fond of you – as I suppose everybody is who knows you, – simply because I could not help it, & have been repaid more than a hundredfold«.

[31] Cf. brev af 24/12 1900: »I am glad to hear that you are nearing the completion of your 'Hauptstück', for so I suppose your 'Mortalität & Morbilität' to be. I have never mastered anything but have only been a sort of 'handy man', – pushing a bit here & pulling there (tho' mostly pushing), as it seemed most needful at the time«.

[32] Ludlow beretter nærmere om dette til Westergaard i brev af 28/4 1891.

[33] I brev af 27/2 1905 til Westergaard beretter den næsten 84-årige Ludlow om sin helbredstilstand: »But I can no longer afford to go out in wet or very cold weather, & I am getting more & more deaf, with some impairment of the sight . . . If I had my old health & strength, & command of limbs & organs there is plenty that I should have to do & like the doing, nor could I ever be weary of loving them I do love, – the feeling is only that one has not loved them half enough. – In short, I am not tired of doing anything that I have felt called upon to do, but only tired of my growing inability to do it«.

[34] Cf. brev af 20.–21. april 1898: »Having been mainly a Radical all my life (tho' I have often said that I considered myself a better Conservative than many who called themselves such – in fact I don't believe a man can be a true Radical without being a good deal of a Conservative, nor a true Conservative without being a good deal of a Radical) . . .«.

[35] Ludlow kritiserer således de konservatives uddannelsespolitik i brev af 2/9 1902 til Westergaard: »Our Conservatives cannot understand that every man has a right to the full development of every faculty that God has given him, & that it is the duty of every one of his fellow-creatures to help him to the best of his power towards that development. Strictly speaking they have not yet reached at all at the idea of education, – the bringing out of the man . . .«. Gentagne gange giver han over for Westergaard udtryk for sin utilfredshed med både liberale og konservative. Karakteristisk er følgende bemærkning i brev af 22/1 1906: »Our elections have, I believe, puzzled everybody, not least the liberals themselves. I did not vote, not

being sufficiently at one with either party. I took an interest in only two elections, in one in which the candidate I was interested in was Henry Vivian, Secretary to the 'Labour Copartnership Association' – «.

[36] Cf. brev af 15/12 1899: »I cannot tell you with what pleasure I saw that Denmark, alone of all the countries in the world, seemed to appreciate the English position in South Africa, & to sympathize with us. I do not say that we have been without fault – -. But I think war could only have been postponed, not averted, & that it is not only a case of self-defence, but substantially one of civilization against barbarism, freedom against oligarchic race-despotism, a true against a false Christianity. Boer superman in South Africa would, I believe, be a curse to the world«.

[37] Cf. brev af 7/8 1900: »I am quite at one with you in thoroughly disliking and distrusting this Chinese war. I feel quite sure that if it means really a using of the Chinese people against Europeans, all that Europe can do will not enable Europe to triumph, & the consequences may be simply portentous. And I dare not say that I wish Europe to triumph«, og brev af 7/1 1901: »It is an ill-omened war, & the Chinese may yet be a scourge of God upon Western nations. I do not like the outlook of the 20th century«.

[38] Cf. brev af 25/7 1904: »I am glad to hear – – that Danish sympathies are chiefly with Japan in this war«, og brev af 19.–20. august 1904: »I am glad we agree about the Russo-Japanese war. But one cannot help feeling humiliated to think that the cruelty, & the dishonesty, & the rapacity should be on the side of those who bear with us the name of Christians, & the humanity, the straightforwardness, magnanimity, on that of a still heathen nation, however leavened with Christianity – -. If there were a Christendom, the other nations should interfere to stop a war so disgraceful to the Christian name«.

[39] Cf. brev af 7/7 1903: »O! if there could be a real Scandinavian union, dispensing Denmark from reliance on Russia, what a blessing it would be to the world! I greatly hope that thro' that splendid Roosevelt the American people is being lifted out of Mammonism & the bloodstained cult of colour. And with a consolidated, self-governed British Empire, a United Scandinavia, & a morally regenerate America, acting in unity of spirit, what might not this century rise to! At present, it seems to me, the Demoniac madness of a Nietzsche, knowing no God but self-indulgent force, rules half the world at least«.

[40] Westergaard henvendte sig således til Niels Neergaard med følgende brev, dateret 28/10 1899: »Jeg har en meget god Ven i England, gamle J. M. Ludlow fhv. chief registrar of friendly societies der har gjort mig og mange Danske uhyre meget godt. Nu har han bedt mig om noget, som jeg med Glæde opfylder alene af Taknemlighed mod ham, men ogsaa paa Grund af Formaålet. Han ønsker vedlagte Adresse underskrevet med nogle gode Navne, og nu vilde jeg gjerne have Deres og nogle andre som De maaske vilde skaffe, helst fra den politiske Verden«. (Niels Neergaards Privatarkiv, Rigsarkivet).

[41] Ludlow skriver således til Westergaard i brev af 15/12 1899: »I must thank you again for the Danish addresses in the Dreyfus matter, which represented the very best selected group of signatures received from any country – «.

[42] Brev af 20.–21. april 1898 til Westergaard.

[43] Se Peter d'A Jones: *The Christian Socialist Revival 1877–1914* (Princeton 1968), 99–153.

[44] Se s. 164–198.

[45] Ludlow har således, fortæller han Westergaard i brev af 12/5 1899, aktivt støttet »an attempt to bring together moderate 'high' & 'low' as well as 'broad' Churchmen to resist the extreme Ritualists – –. I mean to go along with them so long as they don't try to form a Church *party*, a thing which I abhor«.

[46] Brev af 20.–21. april 1898.

[47] Cf. Erindringer, 13: »Særlig var det de engelske Arbejderes Selvhjælpsbestræbelser, der tiltrak mig, og jeg higede efter at bruge noget af, hvad jeg saaledes lærte, til Gavn for mit Fædreland«.

[48] 18. Aarg., 1–30.

[49] Denne artikel er også interessant ved, at det præciserer hans nye videnskabsbegreb: » – Nationaløkonomien er ikke baseret paa Fakta og formel-logiske Slutninger alene; den berører de menneskelige Interesser dybt, og i hver Theori kommer der da et Moment af den paagjældende Forfatters Livsopfattelse med ind. Sandheden er maaske snarest den, at Principspørgsmaalene kan ingen Videnskab besvare, at ingen Slutning, den være nok saa logisk, kan føre Sagen gennem alle Instanser; at alt hvad Videnskaben kan gjøre, er at samle de nødvendige Fakta, gruppere dem paa rette Maade og bringe Klarhed i alle Spørgsmaal, saa at man tydeligt ser, hvilke Konsekvenser det vil faa, at de besvares paa den ene eller den anden Maade«.

[50] I årene 1880–82 var Westergaard tilknyttet »Statsanstalten for Livsforsikring«, i 1885 blev han medlem af direktionen for »Københavns Brandforsikring« og i 1886 blev han også direktør for »Bikuben, Dansk Spare- og Præmie- samt Børne- og Alderdomsforsørgelsesvirksomhed«.

[51] I et foredrag, optrykt i Fra Bethesda 1. Aarg. (1885), 467–75, redegør Westergaard for nødvendigheden af den oprettede forening. Det hedder således: »Vi optræde ikke for, at det skal forbydes overhovedet at arbejde om Søndagen, vi ønske kun, at den Enkelte ikke skal behøve det, at det tvungne Arbejde hører op. – – [det er] mod Daglejerens Arbejde i Fabriken om Søndagen, Butiksvendenes Arbejde i Udsalgsstederne, at man maa rette Kampen« (s. 471).

[52] Fra Bethesda 2. Aarg. (1886), 351.

[53] Se H. O. Lange. En Mindebog ved P. Helweg-Larsen (København 1955, Cit. H. O. Lange), 140 (brev af 26/9 1886).

[54] Se s. 166 (brev af 10.–11. september 1887).

[55] Westergaard var således medunderskriver på indbydelsen til »Kirkeligt Møde 25–27. Maj 1886«, se Fra Bethesda 2. Aarg. (1886), 158–60. Muligvis har Westergaard haft et væsentligt ansvar for, at »Kristendommen og det sociale Spørgsmaal« og »Prostitutions-Spørgsmaalet« figurerede blandt de fem spørgsmål, der skulle drøftes – i hvert fald var det hans mærkesager.

[56] Cf. H. O. Lange, 194: »Det er en Ulykke for vort Land og for Guds Riges Sag iblandt os, at det altid er Præsterne, der maa gaa i Spidsen, derved sløves Lægefolk, som sidde inde med store Evner og gode Kræfter, saa at den enkelte Lægmand, der ville tage fat, maa være med allevegne. En Mand som Professor Westergaard, der sidder inde med saa gode Kræfter, bliver derfor let ganske ødelagt, da intet kan sættes i Gang, uden at han er med, ved at hans Kræfter spredes saa meget, komme de ikke til fuld Nytte« (brev af 3/2 1889).

[57] Cf. Westergaards indlæg i »Kirkens Venner«s Korrespondance. Af Kirkefondets Forhistorie (ved P. Helweg-Larsen. Teologiske Studier. Nr. 15. II. Afd. København 1955. Cit. Korrespondance), 74: »I tidligere Aarhundreder, da alt her-

hjemme var i Ligevægt, da kunne man med Ro see Fremtiden imøde, nu drives derimod Tidens Hjul med Dampkraft; i 20 Aar voxer Kjøbenhavn op fra en almindelig By til en Storstad, om 20 Aar vil det maaske være en By med $\frac{1}{2}$ Million Proletarer, aandelig og legemlig forkuede, gjennemagiterede Mennesker. De kristne herhjemme skulle ikke vækkes op ved en blid Musik, de skulle ruskes op i en Fart, om den kostbare, belejlige Tid endnu skal være til at købe. Dette, kjære Venner, er min store Angst, og lad os bede derom, at vi maa faa Mod og Kraft til at følge med denne vældige Udvikling«.

[58] Se *ibid.*

[59] H. O. Lange, der ved siden af Westergaard uden tvivl er den mest fascinerende lægmandsskikkelse i den nyere danske kirkehistorie, giver i de bevarede breve fra dette tidsrum et værdifuldt indblik i den kirkelige situation i København. Han skriver således i brev af 3/2 1889: »Forholdene her i Kjøbenhavn ere i høj Grad bedrøvelige, og det er saare vanskeligt at forstaa, hvilken Vej Gud anviser til at forbedre Tilstanden. Præsterne forstaa kun halvt Sagernes Stilling, thi de kunne kun sjældent faa Sandheden at vide hverken af troende eller vantro, derfor tale de ofte som den blinde om Farverne« (H. O. Lange, 195). I brev af 9/6 1889 hedder det: »Den kirkelige Nød her i Kjøbenhavn har nu antaget saa forfærdeligt et Udseende, og Autoriteternes Sløvhed, Ligegyldighed og Blindhed er blevet saa skrigende, at det nye Syn og den nye Kraft maaske snart bryder igjennem« (s. 204–05).

[60] Se Korrespondance, 126 ff.

[61] Henry Ussings Skrift: Tanker om Kirke- og Menighedsliv fra 1890 indeholder den udførlige teologiske begrundelse for de »Syv Punkter«.

[62] Det kirkesyn, der ligger til grund for de »Syv Punkter«, opviser i virkeligheden en forbløffende affinitet med det, der kendetegnede »The Free Church of Scotland«. Dette er ikke nogen tilfældighed. Af Julius Friis Hansens forkortede udgave af Thomas Chalmers' Den Kirkelige Fattigpleje fra 1888 fremgår det således, hvor højt han vurderede Thomas Chalmers og »The Free Church«, der ved et snævert samarbejde mellem præster og lægfolk søgte at følge med samfundsudviklingen og leve op til kravet om at være kirke for hele folket. At »The Free Church« har været et efterlignelsesværdigt forbillede for »Kirkens Venner«, er det endvidere berettiget at slutte af følgende brev af 5/6 1890 fra Harald Westergaard til Fernando Linderberg: »Jeg anser Statskirken for en Ulykke, da den ikke kan gjøre andet end at avle Hykleri og bevirke, at man slaar af paa Idealet, men det vilde ikke være rigtigt, at de alvorlige og tænkende Kristne nu traadte ud, det maa være ligesom i den skotske Kirke, da en stor Del af Folket med 400 Præster paa en Gang traadte ud; Menigheden maa modnes dertil. Jeg vedlægger »7 Punkter«, der efter min Tro maa være vort Fremtidsprogram — —«. Westergaard refererer selvfølgelig her til »the Disruption« i »Church of Scotland« i 1843. — Alle breve til Fernando Linderberg, der refereres til i denne afhandling, findes i Ny kgl. Sml. 3026.

[63] Korrespondance, 75.

[64] Se hans skrift: De Nødlidende og Folkekirken. En Opfordring til Kristne (København 1888), 41, 51 og 53.

[65] Ussings foredrag: Socialisme og Kristendom, trykt i Fra Bethesda 5. Aarg. (1889), 513–23 rummer en kyndig redegørelse for det for en kristen betragtning rigtige og forkerte i socialismen. Han slutter: »Det sociale Spørgsmaal kræver at løses. Bliver det ikke løst paa anden Maade, saa ville de fattige en Gang selv forsøge at sætte deres Løsning ind i Verden, og da er der meget, der falder. Endnu

kan det løses af de besiddende Klasser til Velsignelse for alle. Men kun paa én Betingelse: at Kristendommen faar Lov at blive den store Livsmagt og gennemtrænge Samfundets Love og dets Færd«.

[66] Korrespondance, 174.

[67] Cf. brev af 30/4 1905: »Thanks for your kindness in sending me the sad news of our friend Dr. Thomsen's death —. Thomsen — originally introduced by you — ranked next to you among my Danish friends both in esteem & affection. He was a thorough gentleman, — high-minded, incapable of anything dishonest or underhand — at the same time one of the clearest heads & best jurists I have known«.

[68] Dette fremgår af brev 9.–10. november 1890 til Westergaard: »I was much interested in your account of the meeting for church extension in Copenhagen. I am glad to hear that Henry Ussing has come so usefully to the fore. Please remember me to him when you see him«. Ussing havde i 1881 tilbragt fem måneder i England med det formål at sætte sig ind i engelsk teologi og kirkeliv, se hans: *Min Livsgerning* som jeg har forstaaet den I (København 1939), 34 ff. Sandsynligvis har han da gjort Ludlows bekendtskab. I hvilken grad det lykkedes Ussing at skaffe sig et præcist billede af Englands kirkelige forhold fremgår af hans både forstående og kritiske artikel: »Høj-, Lav- og Bredkirke, kirkelige Retninger og Principer i vore Dage« (Theologisk Tidsskrift for den danske Folkekirke VII (1890), 100–150).

[69] I brev af 10/12 1906 omtaler Ludlow Johannes Ussing, der lige var død — han døde som dommer ved den internationale ret i Ægypten, cf. *Henry Ussing: Min Livsgerning I*, 95. Han var Westergaards skolekammerat på Metropolitanskolen, cf. *Minder fra Studenterdagene*, red. Erik Rindam (København 1924), 130.

[70] Cf. brev af 28/4 1891: »I wish I could have done more for your friend Holstein whom I am sure I should have liked very much, but between my wife's ill-health, & the winding up of my official career for the end of June I have very little leisure. However one or two of my friends have been able to do for him what I could not do for myself —. I suppose Holstein is by this time on his way to America. There I gave him an introduction to a man with whom I cannot say I am intimate, but who I think will do honour to my introduction, Phillip Brooks of Boston, a man of immense spiritual influence«. Holstein er ligeledes omtalt i breve af 19/10 1896 og 26/8 1899.

[71] Brev af 19/10 1896.

[72] Ludlow skriver således i brev af 10/12 1896: »I hope you will soon be seeing my young Danish friend, who has continued to win golden opinions in this country«. Ludlow's vedvarende venskab for Koch fremgår fremgår også klart af følgende bemærkning i brev af 27/7 1901 til Westergaard: »I had yesterday a call from your friend Mr. Ostfeld, & was simply charmed with him — none the less for the feeling of reverence which he bears to you. I feel already as if he would rival Koch, who so far after you & [V. C.] Thomsen comes third in the scale of my Dano-philia«.

[73] *Dansk Tidsskrift* 1898, 322 (»Højkirken i England og den sociale Bevægelse«). Skildringen af Ludlow og hans kristelig-sociale indsats findes s. 322–326.

[74] Koch har i tilslutning til F. S. Furnival klart fremhævet, hvorledes Ludlow var »the true mainspring of our Christian Social Movement« og har også klart indfanget det for hans person karakteristiske: »Nu er han en gammel Mand; hans Ryg er bøjet, hans Haar er graat, og ved første Øjekast synes han næsten affældig. Men aldrig saa jeg en saa gammel Mand saa ung. Eller for at udtrykke mig tydeligere:

Der er over ham nu den Mildhed, ja man kunne gerne sige Blidhed, der hører en retfærdig Alderdom til; men aldrig saa jeg en saa mild Mand saa hvas. -- Den [en hellig vrede] brænder endnu under de graa Haar, fordi hans Kærlighed er usvækket, fordi han endnu tror paa sin Ungdoms Tanke: at ogsaa denne Verden har vor Herre Jesus krav paa; det var her og ikke i Himlen, at han kom for at oprette sit Rige, og alle Ting høre ham til. Derfor er der ogsaa faa Mænd, om hvem det i samme Grad som om Ludlow kan siges, at intet menneskeligt er ham fremmed« (s. 324).

[75] s. 226-46 og 315-28.

[76] s. 327.

[77] s. 328.

[78] Cf. brev af 20.-21. april 1898 fra Ludlow til Westergaard: »I am glad to hear your news of Koch. Of course you must have met [him] sooner or later but I really feel quite pleased to think that I should have been the means of bringing two such good men together«. Hvornår Westergaard og Koch har gjort hinandens bekendtskab, kan ikke siges med bestemthed. Eftersom Koch har taget aktivt del i det arbejde, der resulterede i oprettelsen af »Selskabet til Social Oplysnings Fremme«, har han sandsynligvis opsøgt Westergaard allerede i efteråret 1897 umiddelbart efter hjemkomsten fra England.

[79] Dette fremgår af et brev af 3/12 1897 fra Westergaard til Linderberg.

[80] Til Linderbergs liv og gerning, se Andreas Bøje: »Fernando Linderbergs Levnedsløb« i Samfundets Krav 15. Aarg. (1915), 3-36. Cf. endvidere F. Linderberg: Sociale Tilstande og Bevægelser ude og hjemme (København 1912), 134-54.

[81] I brev af 5/6 1890 skriver Westergaard: »Da De mulig har Brug for Deres Artikler i Højskolebladet, sender jeg dem tilbage«. Selve Westergaards redegørelse for sine synspunkter refererer sig umiskendeligt til de tre artikler om »Socialisme«, som Linderberg offentliggjorde i Højskolebladet Nr. 17, 525-28 (25/4 1890), Nr. 18, 558-61 (2/5) og Nr. 19, 601-03 (9/5 1890).

[82] Højskolebladet (1890), 528. Linderberg er rystet over, at grundtvigianerne og ikke mindst deres ledere er »kolde eller tavse og ligegyldige Tilskuere«, når socialdemokraterne »gennemagiterer Arbejderbefolkningen« og »daglig arbejder paa at erobre vore store Arbejderskarer og drager dem bort baade fra Kirke og Kristendom og fylder dem med en efter den hidtil raadende Moralopfattelse usædelige Ideer --. Skal dette vare ved? -- Eller -- hvad skal vi?« (s. 604).

[83] Hans brev af 5/6 1890 til Linderberg rummer derfor kort og klart hans syn på kirken og det sociale spørgsmål.

[84] Linderberg var i disse år en glødende Henry George-tilhænger. Dette var baggrunden for følgende bemærkning fra Westergaards side: »Spørgsmaalet bliver nu: kan der tænkes opstillet et Program paa det nuværende Tidspunkt, eller maa man begrænse sig til at vække saa stor Sympathi som muligt for de lidende Klasser og at diskutere de Opgaver der melde sig. Her troer jeg egentlig, at vor Enighed hører op. De synes at slutte Dem nærmest til George, og der er ogsaa meget i denne geniale Mands Theorier, som har min fulde Sympathi. Jeg mener ogsaa, at man ikke kan være George taknemmelig nok, fordi han ikke har taget Del i Socialisternes Arbejde mod Religionen. Men jeg troer, at George er alt for sanguinsk m H til det 19de Aarhundredes Spøgelse: Befolkningsspørgsmaalet«. -- At Linderberg har opfordret Westergaard til et samarbejde, fremgår af, at denne som »et lille Bidrag til det Arbejde, De staar i«, foreslår ham at henvende sig til forskellige personer, der gerne vil gøre noget for det sociale spørgsmål.

[85] Cf. brev af 18/10 1890 til Linderberg: »Hvor langt vi kunne blive enige om George, er jeg ikke vis på; for Byernes Vedkommende kommer vi vel lettest til Enighed. Og jeg vil nødig anmelde Deres Bog før jeg selv er ganske klar over mit eget Standpunkt overfor hele denne store og mægtige Sag.

Jeg har ved tidligere Kirkemøder lagt de sociale Spørgsmaal frem; vi ere der imidlertid udsatte for den store Fare at faa en hel Del Navnekristne med, hvis Hovedinteresse for Kristendommen blot beroer paa at den kan bruges til at holde de lavere Klasser i Ave. Derfor har det sin Betydning nu og da at betone den Kristnes Liv indadtil. Ogsaa dette maa til for at tjene Gud.

Til Slutning vil jeg blot sige dette: Tro ikke, fordi jeg tier, at jeg ikke grunder paa det store Spørgsmaal; nogen Nytte kan jeg først være til, naar jeg selv har faaet en grundmuret Overbevisning, og dens Fødsel lader sig ikke fremskynde.

[86] Cf. brev af 25/12 1895: »Opgaven er vanskeligere end jeg havde tænkt, fordi der virkelig – dette bliver De ikke vred over – forekommer mig at være ualmindelig store Mangler i videnskabelig Henseende ved Bogen. Men De har en anden Gave, som ingen af de andre Socialpolitikere har, nemlig at lægge den dannede Verden de sociale Spørgsmaal paa sinde«.

[87] Med rette skriver Linderberg om ham i »Fra mit Samarbejde med Dr. Jens Nørregaard. En personlig Minderune«: »Nørregaard var saaledes den første repræsentative Højskolemand, der i den følgende Tid [efter deres første møde i 1890] støttede mit Arbejde baade med Raad og Daad« (Samfundets Krav 13. Aarg. (1913), 78). Nørregaard ledsagede således Linderbergs bog: »Frikonkurrencen og Socialismen« med et forord, hvori han trods forbehold over for mange af bogens tanker anbefalede dens indhold til præster og lærere.

[88] Se Samfundets Krav 13. Aarg. (1913), 79.

[89] Westergaard var åbenbart af samme opfattelse. Da han af Linderberg blev gjort bekendt med hans planlagte studier, skrev han: »At De nu i Udlandet vil søge Impulser og gjøre Studier er mig en stor Glæde at høre. Fr. Naumann er en saa enestaaende og genial Personlighed, at man kun kan befinde sig vel i hans Selskab, og jeg læser med stor Interesse hans Blad, selv naar jeg er uenig med ham« (brev af 25/12 1895).

[90] Se Samfundets Krav 13. Aarg. (1913), 79.

[91] Se Vor Tid, 361 f.

[92] Når Linderberg åbenbart kun har henvendt sig til Jens Nørregaard og Westergaard, skyldtes det sandsynligvis, at de begge trods kritik havde vist forståelse og sympati for hans arbejde. Han havde således hele tiden haft forbindelse med Nørregaard og fremlagt sine vanskeligheder og problemer for ham.

[93] Brev af 15/12 1897.

[94] At dette er Westergaards opfattelse fremgår af følgende udtalelse i artiklen: »Den moderne Samfundsudvikling og Socialismen« i Dansk Tidsskrift 1898, 645–55: »Det er nu 12 Aar siden jeg ved det første kirkelige Møde i Bethesda udtalte mig derom [Kristendommen og det sociale Spørgsmaal]. Hvad jeg dengang sagde, staar jeg fast ved endnu. Kristendommen indeholder ikke noget socialt Program; Kristus kom ikke til Verden for at løse Samfundsopgaver men for at frelse Menne-skesjæle. Dette er ubestrideligt. Men lige saa ubestrideligt er det, at store Befolk-ningsmasser mere eller mindre bevidst i vore Dage har vendt Kirken Ryggen. Maa da ikke enhver, der søger at leve for Guds Ansigt, spørge sig selv om Grunden til dette Frafald, og om der ikke er noget, som frister disse Mennesker til at kaste Vrag

paa Kristendommen, en Fordom hos *dem* selv eller en Uretfærdighed hos *andre*, og om dette ikke vilde være anderledes, hvis de fattige kunde faa den Overbevisning, at de havde varme Venner blandt de kristne, som var villige til at ofre noget for at komme dem i Møde og saaledes bane Vej for Frelsens Evangelium. — Men jeg vil ogsaa haabe, at det maa kunne siges, at denne Gerning tages op som en Kærlighedsgerning for sin *egen* Skyld, saaledes som enhver Samaritangerning skal udøves, for at hjælpe med til at fjerne Bitterhed og Misforstaaelse og Uretfærdighed«.

[95] Cf. brev af 15/12 1897: »Men saa bliver Spørgsmaalet, hvad De skal gjøre i Mellemtiden. Ja De har jo endnu mangt og meget at slutte af, og forhaabentlig varer den Støtte ved i den største Del af 1898, som De har. Men ogsaa De kan gjøre en stor forberedende Gierning ved at tale med dem de staaer nær eller kommer i Berøring med; men hvis De synes om min Kampplan, saa saa jeg meget gerne, at De ikke forud bandt dem til Enkeltheder. Det var min Tanke strax paa Forhaand at slaa fast, at vi igjennem en Forening som den paatænkte maatte søge Anvendelse for Deres Kræfter. Hvis De nu kan sige ja til alt dette, saa skal jeg tage kraftig fat fra min Side og haaber da, at Ventetiden ej skal være lang. Og lad saa hver for sig bede den levende Gud i Jesu Navn om Velsignelse til denne store Sag«.

[96] Linderberg har åbenbart gjort Jens Nørregaard bekendt med Westergaards brev og udtrykt sin skuffelse over det. Nørregaard svarer ham i brev af 12/1 1898: »Jeg kan ikke se, at der er nogen grund for Dem til *nu* at lade modet synke; tværtimod synes det mig, at alt hidtil har føjet sig bedre for Dem, end man forud kunne have troet. Endnu har De jo et studieår tilbage, og i det kan jo meget ske og forberedes både inden Dem selv og udenom i samfundet«. Og han tilføjer, at han gerne »sammen med prof. Westergaard og med [J.] Marstrand vil — anbefale Dem til at tages i tjeneste til et ideelt oplysende arbejde, særlig angående sociale forhold«.

[97] Dette er det berettiget at slutte af Jens Nørregaards brev af 11/7 1898: »Jeg er tilfreds med den Form, det hele nu har fået, ogsaa med de underskrevne navne — skønt der jo mangler en grundtvigsk mand i det ledende udvalg. Men derved er intet at gøre ——. Det gælder altsaa nu at vinde medlemmer af denne »sociale forening« eller hvad man nu skal kalde den —«.

[98] Optrykt i Socialt Festskrift. Ti Aars Virksomhed i Det sociale Sekretariat og Bibliothek (København 1910), 4.

[99] Optrykt s. 4-5.

[100] »The Fabian Society« nævnes ikke, men at det er »fabiernes« opfattelse, der kommer til udtryk, fremgår klart af, at det hedder, at socialiseringen »alt er begyndt og i voksende Grad fremtræder i a) faglige og kooperative Foreninger, b) Kommunernes og Statens Overtagelse af saadanne Virksomheder som Vand-, Gas-, Post- og Jernbanevæsen og andre lignende store Bedrifter, c) den sociale Lovgivnings regulerende, kontrollerende og understøttende Indgriben i det økonomiske Liv« (s. 5).

[101] Linderberg fortæller selv senere i Socialt Festskrift, 5-6: »Baade Programmet og Motiveringen var i det væsentlige affattede af mig, den hele Betragtning var saaledes talt ud af mit eget Hjærte«. Både ordvalget og tankegangen bekræfter rigthigheden af hans udsagn.

[102] Linderberg anfører således i sin redegørelse, at arbejdet for »at fremme aandelig Opdragelse og tilvejebringe bedre materielle Kaar« udgør en enhed, idet »religiøs og sædelig Opdragelse er — uundværlig for menneskelig Lykke« (Socialt Festskrift, 5).

[103] Linderberg meddeler senere: »Det glædede mig derfor i høj Grad, at Be-
tragtningen [i Programmet] blev godkendt af Udvalget og anbefalet af et større
Antal repræsentative Borgere fra By og Land« (Socialt Festskrift, 6). Han fortier
imidtødt, at hans forslag blev modtaget med meget store forbehold. Westergaard
skriver således i et – udateret – brev, der må stamme fra de første måneder af 1898:
»Programmet for Foreningen finder jeg en hel Del uklart; hvad der skal gøres og
hvorledes der skal arbejdes ser jeg ikke. Tanken er naturligvis smuk og god, og det
ville være rart om Mennesker kunde finde hinanden der, som ellers skilles ved
Samfundets mange Skranker. Jeg troer nu, at den eneste der magter at bryde disse
Skranker ned er Jesus Christus, og at kun de der tro paa den korsfæstede og gien-
opstandne Frelser kunne glæde sig med hinanden trods Standsforskjellen. Men om
Mennesker der have mødt deres Frelser og vide sig i Samfund med ham, vilde mø-
des og diskutere sociale Spørgsmaal, vilde dette kunne afgive Salt til det hele Sam-
fund«. Alt tyder på, at Westergaard her refererer til den udførligere redegørelse,
hvor det er påfaldende, at der overhovedet ikke henvises til kristendommen. – I et
brev, dateret 2. pinsedag, fra 1898 underkaster Hans Koch et af Linderberg frem-
sendt forslag en skarp kritik: »Med hensyn til det udsendte beklager jeg dets kort-
fattedhed, ubestemthed og ufuldstændighed«. Han kritiserer endvidere den svæ-
vende anvendelse, som Linderberg gør af »socialisme« og beklager, at denne har
udtrykt opfattelser, som overhovedet ikke er drøftet i Udvalget. Koch kunne lige-
ledes have ønsket »en bestemt betoning af, at man ikke gjorde nogens deltagelse
(og underskrift) i udvalgets arbejde afhængig af hans socialistiske – eller do. mod-
satte – anskuelser, hvad iøvrigt § 2 jo så bestemt synes at forudsætte. – Jeg mener
endvidere, at vi burde have motiveret vor henvendelse yderligere; hvorfor »kriste-
ligt retfærdigh.s krav«? Er det forskelligt fra det almindelige menneskelige. Eller
er det i motiverne man vil søge forskellen? Excuse, Sir, this rather harsh criticism;
men den fordel skulde man jo dog have af at være mellem venner, at man ikke
generer sig for at slå løs. Den gælder selvfølgelig ikke blot Dem, men formanden
og viceform.«. Kochs kritik synes at være taget til følge i den endelige udformning
af formålsparagrafferne. – Med henblik på den mere udførlige redegørelse forekom-
mer det mærkeligt, at vi kun kender den gennem Linderbergs optryk af den i Socialt
Festskrift. I Vor Tid møder vi den overhovedet ikke og heller ikke i den udførlige
omtale, som L. Moltesen giver i Dansk Tidsskrift 1899, 185–87 af det nye Udvalg,
så meget som antydes noget kendskab dertil. Her redegøres for formålsparagraf-
ferne, ligesom det i øvrigt præciseres, at Udvalget som sit forbillede har »the
Christian Social Union« og har en udtalt kristen karakter. Disse omstændigheder
gør det berettiget at antage, at Linderbergs redegørelse ikke helt har haft den of-
ficielle stilling, som han giver indtryk af. Måske har Udvalget godkendt den, men
snart erkendt rækkevidden af dens indhold og derfor ikke ønsket at gøre brug af den.

[104] Navnelisten er optrykt i Vor Tid, 15–16.

[105] Linderberg havde forsøgt at få grundtvigianerne i København til at støtte
det nye Udvalg, men dette var stort set mislykkedes. Han gav udtryk for sin util-
fredshed herover til Jens Nørregaard. Denne svarede ham i brev af 11/7 1898: »An-
gående de Københavnske kristne af den grundtvigske retning har De nok *nogen* ret
i Deres dom men ikke helt. Det er ikke det æstetiske, som holder tilbage, men mere
sky for omvæltningstanker og omvæltningsforsøg. Og før angsten for samfundets
ødelæggelse er blevet vakt, tilskyndes de ikke til at gøre forsøg på modbevægelser
og redning«.

[106] Heriblandt foruden Jens Nørregaard en række kendte højskolefolk som Jacob Appel og L. Moltesen.

[107] Det er sandsynligvis på Kochs tilskyndelse, at H. O. Lange besluttede at tage til England i sommeren 1898 for nærmere at sætte sig ind i den kristelig-social bevægelse. Da Westergaard adviserer Ludlow om hans komme, svarer denne i brev af 24/7 1898: »I am sure I shall feel very pleased to see your friend Mr. Lange & look upon him in advance as one more among the many Danish friends whom you in particular have given to me«. At Ludlow virkelig har vejledet Lange, røber hans brev af 10/8 1898 til Westergaard: »I showed to Mr. Lange a very valuable book by the present Bishop of Durham (Dr. Westcott), to my mind the greatest living theological teacher. — In his later works he is the real successor of Maurice, whom at first he did not fully understand, & is, I believe, conscious of being so. — I stupidly forgot to tell you how much I liked your friend Mr. Lange«.

[108] Det gælder således en række artikler, der blev publiceret i Dansk Tidsskrift. Foruden Hans Koch: »Højkirken i England og den sociale Bevægelse« (1898, 226-46, 315-28) må nævnes Westergaard: »Den moderne Samfundsudvikling og Socialismen« (1898, 652-67) og »Praktisk Socialisme« (1899, 12-31) og Harald Ostenfeld: »De Kristnes sociale Forpligtelser« (1899, 173-84) og »Kristelig-social Bevægelser i Tyskland« (1899, 734-43).

[109] Brev af 20.-21. april 1898.

[110] Det skal dog bemærkes, at Ludlow ellers betragter det nye Udvalg som en dansk aflægger af »The Christian Social Union« – det fremgår klart af hans breve af 24/7 1898, 13/12 1898 og 9/1 1899 til Westergaard.

[111] Brev af 13/12 1898.

[112] Cf. H. O. Langes brev af 11/2 1899 til Linderberg: »Bladets Navn! Maa-ske »Social-Reform«, »Det sociale Fremskridt«, »Kristelig-social Blade«. Det rigtige vil efter min Mening være, at naar Bladet skal være et Maanedssblad, bør vi alle redigere det ved et maanedligt Møde, hvorved vi kunde blive allermest solidariske og tillige faa den fornødne Lejlighed til at sammenarbejde os om Enkelt-spørgsmaal.«

[113] Dette synes det berettiget at slutte af Westergaards brev af 11/2 1899 til Linderberg: »At [Olof O.] Barfod vil udgive et Blad glæder mig meget; jeg saa dog helst, at det ventede til Efteraaret, som er det mest praktiske man kan vælge«.

[114] Cf. Westergaards brev af 29/3 1899 til Linderberg: »Men under det Samarbejde jeg har havt med andre har jeg altid været vant til, at vor Personlighed stod sidst i hele Rækken. Havde en af Lægmandsudvalget for Kirkesagen skrevet noget, saa betragtedes det som Udvalgets fulde Ejendom, som der ofte gjordes gennemgribende Forandring i, og vi glædede os i Fællesskab over Resultatet. Og indtil vi lære dette Samarbejde, er vi nødtte til at være nervøse«.

[115] Det fremgår af Westergaards brev af 5/3 1899 til Linderberg: »Jeg blev meget skuffet ved at se det første Nummer. Jeg gaar aldeles ikke med til at Nummeret saaledes imod *vor udtrykkelige Aftale* faaer et andet Indhold end bestemt. Kochs Artikel er absolut nødvendig som en ren og klar Redegjørelse for vort aandelige Standpunkt, og den maa ind i det første Nummer«. Det drejer sig om »Til vore Læsere« (Vor Tid, 2-8), som Linderberg åbenbart har villet skyde ud.

[116] Cf. brev af 20/3 1899: »Jeg stiller den bestemte Fordring at Forretningsordenen bliver saaledes som jeg har udviklet. De er ikke Redaktør, ej heller Redaktionssekretær, vi ere i Forening alle 7 Redaktionen, og det er nødvendigt, indtil Sa-

gen er rigtig i Gænge at gjøre, som jeg har foreslaaet. . . . Hvis De ikke vil opfylde dette mit Ønske m. H. til Forretningsordenen, *da kan og vil jeg ikke arbejde sammen med Dem*. Jeg har udviklet atter og atter, hvorledes jeg ønskede det gjort, og De har ikke gjort Indvending derimod før nu. . . . Men jeg beder Dem indtrængende for den Sags Skyld, der ligger os begge paa Sinde, og for den Herres Skyld, som De gjerne vil tjene, at De alvorligt og indgaaende vil prøve Dem selv for Guds Aasyn, og selv se at finde det rette Forhold, hvori De kan komme til at staa. Vi skulle jo dog ikke lade os tjene men selv tjene. De kan være vis paa, at naar jeg udtaler mig saa ivrigt og hæftigt, saa er det mig en overordentlig stor Overvindelse, og det sker kun, fordi jeg føler, at der er noget alvorligt paa færde, som skiller os ad og hindrer os i Samarbejdet. Det er første Gang i mit Liv, at jeg har bragt mig selv i en saadan Konflikt som denne. Jeg plejer at komme godt ud af det med dem, jeg arbejder sammen med; men jeg er ogsaa vant til, at *berettigede* Ønsker fra min Side bliver respekterede. Jeg holder for meget af Dem og kjender for godt alle Deres gode Egenskaber, Deres varme Hjerter og brændende Iver, til ikke inderlig at ønske, at alt dette maa blive godt igjen, og jeg beder Dem nu tænke over, hvad De kan gjøre dertil. Ved fælles Hjælp komme vi da over det«.

[117] Mens de første seks numre af Vor Tid var redigeret af Udvalgets syv medlemmer, blev Nr. 7–26 redigeret af Westergaard og H. O. Lange. Da denne i efteråret rejste til Ægypten, trådte Ostenfeld i hans sted som bladets anden redaktør.

[118] Westergaards brev af 13/5 1899 til Linderberg: »Hvad Beslutningen om Bladets Redaktion angaaer, da var den ganske i Overensstemmelse med, hvad jeg mente, at vi var blevne enige om, at De fik hele Sekretariatsvirksomheden, medens Lange og jeg overtog Bladet, og jeg mindes ikke, at vi blev enige om andet end hvad jeg havde skrevet Dem til, og De havde godkjendt. Jeg kan godt forstaa og kunde ogsaa mærke det i Tirsdags, at De kun nødigt afgav Bladet, men man maatte jo hellere springe end krybe i det. Den Dag kunde jo komme, da De kunde komme til at prøve Deres Kræfter paa et Blad af den Art, som De ønsker »Vor Tid« skulde være af. Men indtil saadant skete vilde vi kun udsætte os for idelige Misforstaaelser og Kraftspild, fordi vi have en saa vidt forskjellig Opfattelse m. H. til Principerne for Bladet, hvis vi prøvede at redigere Bladet i Fællesskab. Dette er ikke nogen Anklage mod Dem; det er en ærlig Sag, at vi afvige fra hinanden i dette rent saglige Punkt«.

[119] Vor Tid, 2–8. Den præcise polemiske stil røber tydeligt, at Hans Koch var artiklens forfatter, cf. endvidere note 115.

[120] s. 3.

[121] *ibid.*

[122] s. 5.

[123] s. 6.

[124] *ibid.* Det er endvidere karakteristisk, at den redaktionelle artikel udtrykkeligt forbinder »Kirkefondets« arbejde med de kristnes ansvar for samfundslivet: »vi tror og haaber, at hvad vi har set af kristelig Opvækkelse og Vækst, af nye Kirkehuse med smaa Sogne, er kun en Begyndelse til, at Guds Folk maa bedre end hidtil forstaa at vel er dets Princip, dets Liv et helt igennem aandeligt, men det er nedlagt i Timelighedens Mennesker og maa derfor give sig Udtryk i Livets daglige Færd, i dets ydre Forhold, i Samfundets Love og Ordninger« (s. 8).

[125] Hans Koch optræder derimod mindre hyppigt i bladet. I et udateret brev til Linderberg begrunder han dette nærmere. Bortset fra det anstød, hans krasse bemærkninger har vakt, og det forhold, at hans præstegerning beslaglægger næsten al

hans opmærksomhed, er han bange for at udtale sig, når en sag ikke står klar for ham, »ligesom jeg også er meget bange for at komme for stærkt frem i forgrunden, hvor jeg næppe passer, mens jeg måske kan gøre en tålelig figur i 2den linie. I hvert fald foreløbig vilde jeg helst blive stående der«.

[126] Den følgende korte karakteristik bygger på de bevarede 39 numre af Vor Tid, der udkom i tiden 5/4–27/12 1899 og som ialt omfatter 626 sider. Skønt bladet fortsatte til 1. april 1900, synes de resterende numre at være bortkommet – i hvert fald findes de ikke på Det kgl. Bibliotek.

[127] Ikke mindst H. O. Langes artikler fortjener i denne sammenhæng at fremhæves. De er indsigtfulde, klare og velskrevne og viser, i hvilken grad han har forstået at drage nytte af sit Englandsophold.

[128] Cf. brev af 11/2 1899 til Linderberg: »Men overhovedet ser jeg meget mistroeligt paa hele Bevægelsen. Vi tabe Terrain i Stedet for at vinde det, og jeg frygter for, at vi ikke er de rette Mænd til at sætte en saadan Bevægelse i Gang.«

[129] At Udvalget havde været ivrig for dette, fremgår af følgende brev, der må stamme fra begyndelsen af 1899, fra H. O. Lange til Linderberg: »vore Udsigter kunde se ganske brogede ud i Øjeblikket, og der behøves baade Tro og Sagtmodighed for at finde en Vej. Kunde Udvalget ikke faa et Møde med Repræsentanter for Fagforeningerne for at forhandle Emnet: »*De kristne og Fagforeningerne*«, og saa tilsige dem vor Støtte mod at de stræbe efter at holde sig til den rent *faglige* Organisation og ikke ved at blande Politik og Anti-kristendom ind i den faglige Bevægelse holde store Kredse af Arbejderne borte fra sig?«

[130] Linderberg havde tidligt forsøgt at få et samarbejde i stand mellem Udvalget og »Kirkeligt Samfund af 1898«. Selv om Jens Nørregaard støttede planen og forsøgte at gøre sin indflydelse gældende – det viser hans brev af 30/1 1899 til Linderberg –, så blev det afvist. Linderberg gav valgmenighedspræsten Fr. Jungeresen skylden herfor. Han fik imidlertid svar på tiltale i et brev af 23/3 1899: »De er stærk i at kræve, ogsaa Kærlighed, men De ved vist ikke selv af, at naar man som De er saa fuld af Klager, Anklager, Kritik, Dom og Fordømmelse, saa nedkalder man samme Dom over sig selv . . . De har altid været stærk i at kræve Anerkendelse og Plads for Dem selv og hvad Deres var . . . Det er visselig ikke mig, der har forvoldt at der i Bestyrelsen for Samf. af 98 ikke findes Lyst til at træde i Samarbejde med Dem; man føler sig frastødt af Deres personlige Optræden – det kan jeg ikke gøre for«.

[131] I brev af 11/2 1899 havde Westergaard anmodet Linderberg om en personlig samtale om Udvalgets arbejde. Hovedpunkterne af denne optegnede Linderberg bagefter på selve brevet. Herefter skulle Westergaard have erklæret: »1) Min Opgave er, hvad alle meget vel ved, at gaa ud og gøre Socialisterne til kristne, Deres at gøre de kristne til Socialister. 2) De har ikke kunnet skaffe os Adgang til at faa de social-demokratiske Arbejdere i Tale. 3) De har heller ikke skaffet os nogen særlig Tilslutning fra f. Eks. Grundtvigianerne«.

[132] Linderberg havde tidligt på året fået tilbudt en stilling som redaktør ved et blad for Andelsforeningerne. Han havde imidlertid afslået det, da han ikke så sig i stand til at opgive sine »videnskabelige studier«. Hans Koch er utilfreds med hans indstilling og beskylder ham i brev af 13/3 1899 rent faktisk for dovenskab: »jeg kan ikke skjule for mig selv, at naar De ret jævnlgt har talt om, hvor travlt De havde, da viste det [sig], at De kunde fylde Deres Tid ud med forholdsvis lidt«.

[133] Linderberg beklagede sig til Jens Nørregaard, men fik kun dette svar i brev af 11/5 1899: »altid er De utilfreds, altid klager De, og deraf bliver alle mennesker

kede til sidst, og ende med at trække sig tilbage. Naar De også nu klager over, at De ikke kan redigere »Vor Tid« som De selv vil, men er »underkastet censur«, så er det uberettiget. Thi det er *udvalget*, som udgiver bladet . . .«

[134] Således fremstiller Linderberg sagen i *Socialt Festskrift*, 6–7.

[135] Det fremgår af følgende bemærkninger i et brev af 16/8 1899 fra Jens Nørregaard til Linderberg: »Da jeg for nogen tid siden efter modtagelsen af Deres forrige brev, skrev til professor Westergaard i anden anledning, sluttede jeg mit brev til ham med de ord: »Jeg har hørt en fugl synge om, at De skulle ville opløse udvalget til social oplysnings fremme; men det *må* ikke ske for Deres skyld, for sagens skyld, for vor skyld, der i sin tid anbefalede«. Han svarede mig, at vanskelighederne ganske vist ikke var små, men at han dog håbede at finde en form for et fortsat arbejde . . .«

[136] Cf. brev af 18/9 1899: »Deres Forslag om en Udskillelse af Sekretariatet som en selvstændig Institution blev behandlet paa et Møde idag i Udvalget til Social Oplysnings Fremme, og vi vedtog enstemmig at slutte os dertil, saaledes at den ny Ordning træder i Kraft fra 1. Oktober d. A., idet vi kun henstille, at det af Dem paatænkte Selskab for at undgaa Forvexling med Udvalget ikke betegnes som »Selskabet til social Oplysnings Fremme« men faaer et andet Navn. Udvalget til Social Oplysnings Fremme fortsætter nu altsaa sin Gierning med den Hovedopgave at redigere »Vor Tid« og iøvrigt at virke paa en saadan Maade, som Dagens Begivenheder kunde give Anledning til«. Linderberg må imidlertid have gjort ophævelser over beslutningen. Herpå svarer Westergaard sagtmødt i brev af 19/9 1899: »Jeg kan godt forstaa, at en saa vigtig Beslutning kan volde Dem mange Bymringer, men jeg kan ikke se andet end at vi have handlet helt efter Deres Ønske. Vi have Ord til andet vedtaget de Forslag De har gjort . . . Jeg har dernæst ogsaa handlet efter Deres Ønske ved at holde Dem udenfor Forhandlingerne, hvad *De udtrykkeligt bad mig om* . . . jo mere jeg har tænkt over Sagen senere, desto klarere er det blevet mig, at det for os begge er bedst at skilles. Jeg haaber og troer, at vi skilles saaledes, at vi kunde arbejde sammen i Fremtiden og arbejde godt sammen. Og endnu mere at vi skilles som Venner«.

[137] Det første klare vidnesbyrd herom er Linderbergs artikel: »Fra det sociale Sekretariat« i *Vor Tid*, 360–65 (6/9 1899). Her skildres, hvorledes Sekretariatet i forhold til Udvalget har sin egen selvstændige karakter, idet dets forbillede er »The Fabian Society«. Efter en redegørelse for Sekretariatets arbejde hedder det så: »I den Virksomhed, som jeg her har peget paa, ser jeg kun et nyt Led i [det grundtvigske] Oplysningsarbejde. Jeg vilde derfor ogsaa allerhelst, at det sociale Sekretariat kom til at danne en lille Tilbygning paa den almene Højskolebygning« (s. 365).

[138] Den eneste oplysning herom findes i det af Linderberg udsendte prospekt for »Det sociale Sekretariat & Bibliothek« fra sommeren 1900, optrykt i det første nummer af Samfundets Krav, der udkom i oktober 1900: »Den 1ste April er Udvalget til social Oplysnings Fremme bleven opløst, og samtidig er dets Organ »Vor Tid« bleven standset, begge Dele af Mangel paa Tilslutning. I Afskedshenvendelsen til Offentligheden erklærer Redaktionen, Professor Westergaard og Pastor Ostfeld, at de erkender, at der trænges til fortsat Arbejde for at udbrede social Oplysning i »den kristne Menighed, at den ikke skal skyde Arbejde af den Art fra sig, men forstaa sit Ansvar overfor de store Samfundsopgaver. Der trænges til overfor det socialdemokratiske Parti, at der kommer en Kritik fra en Side, som man ikke kan beskyldte for at være blind og døv overfor dets berettigede Krav« (s. 49). Linder-

berg, der uden al tvivl har forfattet prospektet, giver sin tilslutning til denne opfattelse, men tilføjer, at »der ogsaa trænges til, at den sociale Bevægelses Ejendommelighed kan blive forstaaet baade i Højre og Venstre«, da den »trænger frem med den historiske Udviklings Ret«. »Det sociale Sekretariat & Bibliothek« forstår sig – understreges det direkte – som en videreførelse af »Udvalget til social Oplysnings Fremme« – man havde da ogsaa næsten uforandret reproduceret dettes formålsparagraffer med undtagelse af § 1, der angav den kristne karakter af dets arbejde. Sekretariatet skulle, forklarer Linderberg senere i Socialt Festskrift, »arbejde paa *almen menneskelig* Grund og søge sin Tilslutning i alle Kredse af Folket« (s. 8). Linderberg blev Sekretariatets leder, og han stod til ansvar for et »Kontroludvalg«, der bestod af Jens Nørregaard, Jacob Appel og højskoleforstander Alfred Poulsen, Ryslinge. Tilslutningen kom næsten udelukkende fra grundtvigsk side.

[139] Cf. brev af 26/8 1899 til Westergaard: »I congratulate you on being able to start a weekly paper for your Christian Social Movement, & that without cost to yourselves. It was just what happened to us at the beginning of our Movement in 1848, with 'Politics for the People'. Vedrørende »Politics for the People«, se min: Origin and History of Christian Socialism 1848–54, 73 ff.

[140] »Kooperation i Storbritannien og Irland« (Vor Tid, 51–56, 71–74). Man ønskede langt mere stof fra Ludlow, men han fandt det en dårlig idé, at han skulle skrive for et dansk blad, fortalte han Westergaard i et brev af 26/8 1898: »You and Koch can write about England, because you have been here, & understand us. But I only know, & understand, & love, certain individual Danes«.

[141] Cf. brev af 28/9 1899: »I fancied from the papers even before receiving your letter that the lock-out had begun again. So far as I could judge, the balance of right was on the men's side. You & your friends will reap *moral* advantage for having dared to try to do justice to the men, but I shall be surprised if you do not meet with persecution from society generally. It is your professorship that you are staking on the contest, my dear Harald, & Koch his living«.

[142] Brev af 28/12 1899.

[143] Besøget omtalt i brev af 19–22/8 1898.

[144] Besøget omtalt i brev af 12/5 1899.

[145] Besøg omtalt i brev af 27/7 1901 og 16/2 1902.

[146] Besøg omtalt i brev af 16/2 1902 og 5–8/4 1902.

[147] Besøg omtalt i brev af 16/7 1902, 2/9 1902 og 25/10 1902.

[148] Besøg omtalt 27/2 1905 og 10/3 1905.

[149] Brev af 27/7 1901.

[150] Cf. brev af 5.–8. april 1902 til Westergaard: »The more I see of you Danes, the more I feel that, both morally and intellectually, our affinities are greater with you than with any other people, were it not that your institutions both civil & religious have been to a great extent forced into a German mould, which has disguised those affinities«.

[151] Af brev af 8/3 1901 til Westergaard fremgår, at aktuaren J. H. Steffensen, der var både Ludlows og Westergaards meget gode ven, havde overbragt Ludlow »your beautiful album«. At det har været ledsaget af en hyldest til Ludlow, viser denne bemærkning: »Please don't talk as you do about me – it only makes me feel what a tremendous old humbug I must be to have deceived you. You are five times as good as I am«. Det fremgår endvidere af brevet, at albummet har omfattet i hvert fald 21 billeder – heraf et af den afdøde Johannes Ussing, cf. note 69.